

STUDIES OVER DE TIJD VAN CONSTANTIJN DE GROTE

Academisch Proefschrift ter verkrijging van de graad van
DOCTOR IN DE LETTEREN EN WIJSBEGEERTE

aan de Universiteit van Amsterdam op gezag van de Rector-Magnificus

5 Prof. Dr. J. D. VAN DER WAALS Jr. Hoogleraar in de Faculteit der Wis- en Natuurkunde
In het openbaar te verdedigen in de Aula der Universiteit op VRIJDAG 27 MAART 1931,
des namiddags ten 3½ ure precies door JOHANN ANTHON KOCH geboren te Soerabaya (N.-I.)

Inhoudsopgave Studies over de tijd van Constantijn de Grote

10 CONSTANTIJN, ZIJN STAMLAND EN VOORGESLACHT
VAN MILITAIRE DICTATUUR TOT OOSTERSE DESPOTIE
HEIDENKEIZER EN CHRISTENDOM
DE OPKOMST VAN CONSTANTIJN
NAAR DE ALLEENHEERSCHAPPIJ
15 CRISPUS EN FAUSTA
DE LAATSTE REGERINGSJAREN VAN CONSTANTIJN
DE ECONOMISCHE TOESTAND VAN HET RIJK
CHRISTENKEIZER EN HEIDENDOM
CONSTANTIJN ALS KERKFORST
20 Verwijzingen

CONSTANTIJN, ZIJN STAMLAND EN VOORGESLACHT.

25 Constantijn treedt in de historie op als de *eerste middeleeuwer*, en wel niet als
West-Europees, Germaans of Romaans middeleeuwer, maar als *byzantijn*; en als zodanig
is hij het voorbeeld van alle latere, Oost-Romeinse keizers.

Met het Christusteken op zijn vaandel, en de imperatorenkrans om zijn kruin is hij de
eerste drager van een nieuwe mengbeschaving die toen juist in Oost-Europa groeide uit
heidens-Romeinse en christelijk-Hellenistische elementen. Ook zijn vreemde,
30 tegenstrijdige aard, onstuimig dapper, maar toch sluw, wreed en huichelachtig vroom,
wijst daarop.

Deze eerste byzantijn was dan ook alleen naar de naam Romein, maar grotendeels van
Grieks-Illyrische bloede.

35 Constantijn werd in 274 geboren te Naissus, hoofdplaats der Illyrische landstreek
Dardanië, en heel zijn voorgeslacht van vaderszijde was uit de Balkan geboortig. Dit
is hierom van gewicht, daar Illyricum (=het Balkanschiereiland) allengs de leidende
provincie van het rijk was geworden, en sinds Decius bijna alle vorsten kwamen uit
dit gewest.

De Illyrische keizers hebben Rome dan ook telkens gered van zijn twee dreigendste
40 gevaren: invallen der *barbaren* van buiten en *inwendige verdeeldheid*. Deze laatste
werd veroorzaakt door:

I. De *denationalisatie* der provinciën;

II. De stijgende vreemde invloed ook in het leger.

De provinciën, ontevreden over de centraliserende belastingpolitiek der keizers,
neigden allang tot afval van Rome. Vandaar het telkens optreden van plaatselijke
45 *usurpatoren* (bijvoorbeeld de 30 tirannen). Dit kwam doordat het uitgestrekte
wereldrijk géén ethnografische eenheid vormde en zelfs geen tweeheid, hoewel ruwweg te
verdelen in een Latijnse Westelijke en een vergriekste Oostelijke helft. Want zijn
bewoners waren wel naar de taal geromaniseerd of gehelleniseerd, maar niet in ras en
landdaard, zodat zij zich allereerst burgers voelden van eigen stad en streek, en pas
50 daarna van de Romeinse staat, die hen danig uitzoog. Bovendien werd in vele
grensgewesten, ontvolkt door herhaalde oorlogen, *het vreemde element versterkt*,
doordat men Germanen of Sarmaten voor akkerbouw daarheen verplante als *horige*
boeren (coloni), die evenwel hun barbaars karakter vaak behielden.

Ook het leger werd allang niet meer gerekruteerd uit Italianen, maar merendeels uit
55 Latijnse provincialen (Galliërs, Spanjaarden en Illyriërs), zodat door deze kern de
nationale commandotaal behouden bleef. Doch daarnaast traden weldra Germanen,
Sarmaten, Syriërs en andere Semieten in de rangen van officieren en minderen, zodat
zelfs velen hunner het brachten tot *soldatenkeizers*, zoals Sept. Severus, Caracalla,
Elegabalus, Alexander, Severus, Philippus Arabs (Semieten) en Maximinus Thrax (een
60 halve Goot).

Nochtans vormden tot ca. 325 de Latijnse provincialen de meerderheid, en onder deze
vooral de Illyriërs, zodat deze van 250-300 bij de keizerkeuze de doorslag gaven.

65 Waarom juist uit Illyrië? Het was al vroeger, door landbouwkolonies van veteranen
(onder Augustus door Tiberius) gelatiniseerd. Allengs had zich in deze agrarische
provincie naast de kleinere boerenstand ook wel grootgrondbezit gevormd, maar dit had
het kleinbezit *niet*, zoals in Italië, verdrongen, zodat hier, ook door het ontbreken
van een grote stad als uitzuigend centrum, de welvaart behouden bleef.

1). Overenting van de Latijnse cultuur op deze weinig begaafde barbaarse stammen als
Illyriërs, Moesiërs, Dardaniërs en Thraciërs, had alleen gevolgen naar de taal

70 2). Maar militair bleek het zo ontstane mengvolk van Romeinen en Balkanbewoners des

te meer aangelegd, doordat de gevaarlijke nabijheid van Marcomannen, Quaden, Goten en Daciërs hen dwong tot voortdurende weerbaarheid, ja tot uitzetting naar het Oosten, om zich tegen hun herhaalde aanvallen te beveiligen 2).

75 Hun land leverde dan ook heel wat soldaten en officieren, daar vooral zoons van Illyrische grootgrondbezitters door een zekere standstraditie als tribunen in het Romeinse leger dienden.

Geen wonder dat juist uit dit antieke "Junker"-land vanaf het midden der 3e eeuw na Christus veel krachtige soldatenkeizers kwamen, nu eens uit de grootgrondbezitters, dan weer uit de kleine boeren (Aurelianus) of zelfs uit de vrijgelatenen

80 (Diocletianus). En al deze heersers hielden krachtdadig de strijd tegen Europese en Aziatische vijanden vol. Zo dreef bijvoorbeeld Claudius II (waarover straks meer) de Goten terug over de Donau; zo wist zijn tweede opvolger Aurelianus het rebelse rijk van koningin Zenobia (Palmyra) te heroveren (273).

85 Op de tijd van Constantijns geboorte nu (274) was zijn vader Constantius Chlorus ongeveer 25 jaar oud. Hij dankte zijn Romeinse familienaam aan zijn moeder Claudia, dochter van Crispus, de oudste broeder van keizer Claudius Constans de Gotenverdelger. Zijn Griekse bijnaam Chloros (de Bleke) wijst echter op Oostelijke afkomst, en inderdaad was zijn vader Eutropius een rijk Dardanis edelman uit de soldatesken stam der Moesiërs, die toen vermoedelijk vergriekst waren. Hijzelf

90 (Constantius Chlorus) werd echter ten volle als Romein beschouwd, en diende waarschijnlijk al vijf jaar tevoren, onder het bestuur van zijn oudoom Claudius (268–270), in het Romeinse leger.

In 270 stierf deze vorst vlak na zijn zege op de Gotische barbaren aan dezelfde pestepidemie, die deze hadden meegebracht. Er is geen reden om aan te nemen dat hij, zoals alleen Zonaras (XII, 26) beweert, op zijn sterfbed Aurelianus als de waardigste opvolger heeft aangewezen, daar deze geen bijzondere gunsteling was van hem, maar wel van diens voorganger Valerianus (zie Hist. Aug. Flav. Vop. c. XII Aurelian).

100 Bovendien had de overledene nog een voortreffelijke broeder, Quintillus, die dan ook terstond door de senaat tot heerser werd verheven. Doch deze was bij de soldaten gehaat wegens zijn streng handhaven der krijgstucht, zodat hij reeds na 17 of 20 dagen hetzij door eigen hand of door zijn muitende troepen te Aquileia stierf 3).

Intussen was zijn mededinger Aurelianus, heel populair bij het leger, al tot keizer gekozen (270–275) en de senaat was genoodzaakt hem te erkennen.

105 Toch bleef ook tijdens deze nieuwe heerser Constantius Chlorus onder de wapenen, vermoedelijk als eenvoudig tribuun. Als zodanig heeft hij Aurelianus gevolgd op diens veldtocht naar het Oosten (V. Panegy. Constantio Caesari, V.).

Daarbij trok Aurelianus allereerst de Bosporus over om het opgestane Bithynië (o.a. Thyana) te heroveren, en landde zo bij het plaatsje Drepanum 4) aan de golf van Nicomedia. Mogelijk heeft zijn leger daar overnacht, en de jonge adellijke officier

110 toen kennis gemaakt met Helena, de dochter van een herbergier aldaar 5). Vermoedelijk leefde hij eerst in concubinaat met haar 6), en nam haar overal mee, ook op Aurelianus' expeditie tegen Zenobia, de koningin van Palmyra en tegen het opstandige Egypte, waar een usurpator Firmus werd verslagen en afgestraft (273).

115 Op 's keizers terugreis over Klein-Azië en de Balkan naar Rome (273–274) werd Constantius, vermoedelijk op eigen wens, gedetacheerd bij de Donaulegioenen, in de garnizoensplaats Naïssus, waarbij ook de landerijen van zijn vader lagen. Hier baarde Helena hem een zoontje, Constantijn (274). Doch hoewel eerst zijn minnares, werd zij weldra (na deze geboorte?) zijn *wettige vrouw* 5), waarna de vader ook haar kind als het zijne erkende. Dat zij, een vrouw van mindere stand, en nog wel uit de verachte kaste der herbergiers, dit gedaan kreeg van die adellijke tribuun, bewijst wel haar buitengewone bekoring en wilskracht. Overigens gaf dit huwelijk geen aanstoot in deze avontuurlijke tijd der soldatenkeizers, toen de laagst geboren de kroon konden krijgen, en rassen- en klassenmenging overal aan de gang was.

125 In de verwarring na Aurelianus' gewelddadige dood bleek Constantius, hoewel een uitstekend militair, te bescheiden, en vermoedelijk ook niet rijk genoeg, om zich op de voorgrond te dringen en het keizerlijk purper te bemachtigen. Daarom werd hij ongevaarlijk gevonden, en wist zich ook in de gunst der volgende vorsten, zoals Tacitus, Probus en Carus, te handhaven.

130 Toch is er even, tijdens keizer Carus, toen Constantius *praeses* (militair landvoogd) van Dalmatië was, kans geweest op zijn verheffing tot keizer. Vóór Carus' veldtocht tegen de Perzen overwoog deze namelijk, uit schaamte over het wangedrag van zijn zoon Carinus te Rome, om Constantius, als de waardigste tot zijn troonopvolger te bestemmen. (Flav. Vopisque, Carus, XVII. Hist. Aug.) Maar door zijn plotselinge dood (zie verderop) bleef dit plan onuitgevoerd. In zijn plaats greep Diocles het volgend

135 jaar naar het purper, en Constantius was plooibaar genoeg, om na diens overwinning op Carinus naar de nieuwe keizer over te lopen.

VAN MILITAIRE DICTATUUR TOT OOSTERSE DESPOTIE.

140 Diocletianus was een Illyriër, evenals zijn voorgangers. Maar terwijl zij alleen militairen waren, die het rijk tegen barbaren en usurpatoren beschermden, was hij

bovendien ook een kundig staatsman. Pas *hij* is erin geslaagd, de voorlopige, onvaste militaire dictatuur te wettigen tot een *volstreckte monarchie*, en zo de staatseenheid innerlijk te verstevigen.

145 Diocles, zoals hij aanvankelijk heette, werd geboren in een Dalmatisch stadje, mogelijk Dioclea genaamd, als zoon van een arme klerk, die waarschijnlijk vrijgeboren burger, en geen vrijgelatene was 8). Hij trad in legerdienst, doorliep alle rangen, bracht het zo tot proconsul van Moesië, ja krom zelfs op tot consul. In 283 vergezelde hij, als "comes domesticorum" (hofmaarschalk) keizer Carus op diens expeditie tegen de Perzen.

150 Deze trok, in strijd met een oud orakel, de Eufraat over, nam vele steden van de vijand in, o.a. de hoofdplaats Ktesiphon, maar stierf toen plotseling, volgens zijn soldaten door de bliksem getroffen tot straf voor zijn ongehoorzaamheid aan de goden. Doch mogelijk hebben zijn eigen hovelingen hem vermoord en toen zijn tent in brand gestoken. (Hist. Aug. Carus, VIII). Tot zijn opvolger koos men zijn zoon *Numerianus*,

155 die, hoewel meer begaafd als dichter en redenaar, en zwak van gestel, toch het leger was gevolgd, en deze werd door de bijgelovige soldaten gedwongen terug te keren. Doch de tijd was niet gunstig voor hoogbegaafde geesten, en zo werd zijn rang hem ten verderve. Zijn schoonvader, *Arrius Aper*, de gardeprefect, hield hem dagen lang verborgen, binnen de draagbare tent, zogenaamd om zijn zieke ogen te sparen voor de felle zon. Doch eindelijk verried de reuk van ontbinding zijn dood, de soldaten die hem droegen trokken de gordijnen open, en vonden zijn lijk. Zijn schoonvader, die gehoopt had, hem het troonrecht te ontroven, werd als de dader verdacht, en geboeid. In de eerste vergadering der soldaten koos men *Diocles* tot keizer, en deze

165 latiniseerde nu zijn naam tot Diocletianus. Al dadelijk wreekte hij de dood van Numerianus door in bijzijn van allen Arrius Aper eigenhandig te doorsteken, onder de uitroep: Deze is de moordenaar! (284). Zo vervulde hij zelf de voorspelling van een Gallische druïde, namelijk dat hij keizer zou worden, als hij een everzwijn (aper) zou doden. Na tevergeefs in vele wouden evers te hebben gejaagd, had hij nu zijn juiste wild gevonden, en versloeg het. (Hist. Aug. Numerian. XIX.) Deze manslag op

170 grond van een voorspelling tekent de grondtrek van Diocletianus' karakter: zijn *fatalistisch bijgeloof*. Daardoor hechtte hij geweldig aan offerwichelarij, omnia en orakels, wat hem later zelfs verleidde tot zijn twee grootste politieke fouten: zijn *christenvervolging* en zijn *troonsafstand*. Doch in het begin van zijn regering schonk dit noodlotsfanatisme hem een sterk zelfvertrouwen, waardoor hij de aarzelingen van zijn sluw, omzichtig, al te beheerst karakter kon overwinnen.

175 Zijn enige wettige en gevaarlijke mededinger Carinus viel hem aan in Moesië en leverde hem de slag bij de Margus of Morawa. Maar toen hij op het punt stond te overwinnen, werd hij, wegens zijn uitspattingen toch al gehaat, door een zijner tribunen, wiens vrouw hij had onteerd, vermoord. Toen liepen zijn troepen over tot

180 Diocletianus, en weldra erkenden alle stadhouders en ambtenaren van het rijk – waaronder ook Constantius Chlorus, toen proconsul van Pannonië en later caesar – de nieuwe keizer. Deze behandelde zijn vroegere vijanden zeer genadig; niemand ontnam hij bezit of waardigheden, zodat hij zich aller achtting verwierf en twintig jaar vrijwel ongestoord door binnenlandse opstand kon regeren.

185 Maar plotseling verraste hem een gevaarlijke opstand in Gallië, die der Bagaudae 9) (286). Dit was een rassen- en klassenconflict tussen Keltische boeren en hun onderdrukkers, de gelatiniseerde edelen en Romeinse kolonisten, die vanuit hun steden en kastelen hen als horigen en slaven exploiteerden. Totaal verarmd door de vele burgeroorlogen en barbareninvallen, weigerden zij tenslotte de pacht te betalen,

190 trokken in benden van bedelaars naar de steden, waar zij, samen met het lagere volk tegen de overheid in oproer kwamen. Zo hadden deze proletarische vrijbuiters zich weldra genesteld in het sterke Augustodunum, waar zij Aelianus (Helianus) en Amandus tot "keizers" kozen en velden en dorpen in de omtrek plunderden en verwoestten. Het was, behalve een "*Jacquerie*" tevens de laatste poging der Galliërs om, na

195 *Vercingetorix*, Posthumus en *Tetricus*, hun nationale zelfstandigheid te herstellen. Doch Diocles vond raad. Hij benoemde zijn oude strijdmakker Maximianus, een ruwe, boerse, ongeletterde Illyriër, maar een goed soldaat, tot mede-augustus, en imperator van het Westen, en stuurde hem naar de opstandige provincie (1 april 286). Weldra wist deze, gesteund door Gallische edelen en Romeinse kolonisten, de beweging te onderdrukken. De toestand werd nu nog erger dan voorheen door de wreedheden en afpersingen die de overwinnaar het ongelukkige land oplegde (286).

200 Nauwelijks was echter Gallië heroverd, of Brittannië viel af van het rijk. Daar had de pasbenoemde Romeinse vlootvoogd Carausius, een kundig zeeman van de Menapische 10) (Noord-Brabantse) kust, die kort tevoren had uitgeblonken in de strijd tegen de

205 Bagauden, zich opgeworpen tot usurpator. Uit de buit van opgevangen Germaanse (=Saksische) piratenschepen, had hij kapitaal verzameld dat hij niet teruggaf aan de Romeinse schatkist, maar gebruikte om het bezettingsleger van zijn eiland om te kopen tot zijn dienst (287). Ook de inheemse bevolking vond hij daar tot steun gereed. Brittannië, waar ondanks de vele vestingen en heerwegen, Romeinse kolonisten, was

210 nooit duurzaam gelatiniseerd (zoals Gallië) zowel door verre afstand en klimaat als

door de nationaal-religieuze tegenwerking der druïden.
Bovendien trof Carausius, als Germaan, bondgenoten in de Franken en Allemannen aan de Rijn. Terwijl deze Gallië in het Oosten binnenvielen, teisterde hij met zijn kapervloten de Noordkust. Toen bleek voor het eerst het belang van Brittannië's insulaire ligging. Door een flinke vloot verdedigd was het vrijwel onneembaar.

215 Maximianus kon het dan ook niet heroveren, sloot vrede en erkende zelfs, tot zijn smaad, ook namens zijn ambtgenoot de barbaar Carausius, tot zelfstandig keizer van Brittannië (290) waarbij deze zelfs Boulogne (Gessioracum of Bononia) als steunpunt op het vasteland behield.

220 Niet zonder noodzaak had de opperkeizer daarin toegestemd. Want terzelfder tijd als in Brittannië braken opstanden uit in Afrika van de z.g. vijf volkeren (Quinquegentanae. Aur. Vict. 39, 21) en in Egypte van de usurpator Achilleus. terwijl in het Oosten de Perzen de Eufraat overschreden.

225 De moeilijke verdediging dezer randgewesten en de onzekerheid der opvolging (want hij had geen zoon) brachten Diocletianus nu tot een nieuwe rijksindeling. Hij reisde in 291 van het Oosten naar Milaan ontbood daar zijn medekeizer Maximianus Herculus, en breidde het reeds bestaande tweekeizerschap uit tot een viervoudig systeem of tetrachord (1 maart 292). Onder beide augusti zetelend in Nicomedia (hijzelf) en Milaan (Maximianus Herculus) kwamen nu twee caesares, een ter bewaking van de Rijn grens, Julius Constantius Chlorus, met standplaats Trier, een ander, Maximianus Galerius, een vroegere herdersjongen uit Dacië voor dit Donaugebied. Na de dood of althans het aftreden der augusti zouden zij worden opgevolgd door de aanvankelijke caesares. Om een kunstmatige band van piëteit tussen beiden te knopen, moesten de caesares hun vroegere vrouwen verstoten en hertrouwen met de dochters der augusti. Zo

235 huwde Galerius met Diocletianus enige dochter Valeria, die zijn voorzoontje Candidianus van een vroegere vrouw als haar eigen kind adopteerde. Constantius Chlorus werd gekoppeld aan Theodora, eigenlijk geen dochter maar een aangenomen stiefdochter van Maximianus Herculus. Om deze aanzienlijke vrouw te kunnen trouwen, moest hij zich laten scheiden van de laaggeboren Helena, de moeder van Constantijn, en, plooibaar als hij was, gehoorzaamde hij hierin, ter wille van zijn carrière, de opperkeizer.

240 Met deze keuze trof Diocletianus een zeer welwillend, maar ook bekwaam ambtenaar, die stellig in afkomst, beschaving en zelfs in anciënniteit van rang de overige drie vorsten overtrof. Want toen Constantius tot caesar werd benoemd, had hij, al een bijna twintigjarigen dienst in het Romeinse rijk en leger achter de rug.

245 Toen hij nu, zeven jaar later, ter beloning voor zijn overgang in de dienst van de nieuwe keizer Caesar van het Noord-Westen was geworden, kreeg hij direct de vererende, zelfs voor Maximianus te moeilijke taak, om het opgestane Brittannië te herwinnen. Eerst ontnam hij Carausius diens marinebasis op het vasteland Boulogne (Gessioracum). Daarna heroverde hij alle landen rond de Rijnmond, o.a. het Bataveneiland, op de Franken (294), om van daaruit, ook aan de Noordzeekant, het Britteneiland te bestoken. Onderwijl werd echter Carausius verraderlijk vermoord door diens vertrouweling en hoofdofficier Allectus, die zich meester maakte van het gezag, maar niet zo populair was bij leger en volk aldaar. Thans aarzelde Constantius niet langer; hij liet zijn admiraal Asclepiodotus veilig van de Rijnmond naar Zuid

255 Engeland zeilen, en daar landen. Spoedig werd Allectus verslagen en sneuvelde, waarna het eiland zich opnieuw aan Rome onderwierp (296).

260 Thans restte Constantius nog af te rekenen met de Germaanse plundersaars van over de Rijn. Reeds Maximianus had omstreeks 287 Franken, Bourgondiërs, Alemannen en Heruli getuchtigd, maar opnieuw vielen in 298 de Alemannen Gallië binnen. De caesar versloeg ze bij Langres, waar de meesten hunner sneuvelde, tot grote vreugde der Gallische bevolking, die de vernielzieke barbaren haatte. Daarna sleepte de overwinnaar zijn Germaanse gevangenen met vrouwen en kinderen mee naar Noord-Gallië, om daar de ontvolkte velden, leeg sinds de verwoesting van de Bagaudenstrijd als coloni opnieuw te bouwen. Dit was politiek een gevaarlijke fout, daar door de herhaalde invallen de barbaren van buiten met die van binnen in verstandhouding bleven, zodat Gallië dreigde *Germaans* te worden, wat na een eeuw dan ook gebeurde. Humaan was deze maatregel in alle geval, want naar toenmalig kriegsrecht had Constantius de gevangenen ook kunnen doden. Eenzelfde humaniteit vertoonde Constantius ook in zijn latere houding tegenover de Christenen. Deze verdraagzaamheid kwam meer overeen met zijn karakter dan met zijn religieuze verering van de Zonnegod *Mithras*, die hij diende evenals wijlen Aurelianus.

270 Doch nauwelijks waren op Brittannië de Romeinse adelaars herplant, of de opperkeizer trok in eigen persoon zijn troepen in Klein-Azië samen voor een veldtocht tegen het reeds tien jaar geleden opgestane Egypte (296).

275 Op deze expeditie vergezelde hem o.a. Constantius' oudste zoon *Constantijn*, toen 22 jaar, en reeds vanaf zijn vroegste jeugd (mogelijk al sinds 285) als page in dienst van de opperkeizer, die hem hield als gijzelaar voor de trouw van zijn vader. (Euseb. Vit. Const. I 19 sqq.)

280 Dit langdurig verblijf in hoofse kring werd voor Constantijn een kostelijke politieke

leerschool, daar hij aanvankelijk het volle vertrouwen genoot van zijn oudere vorst, die hem inwijdde in menige "zaken van staat en oorlog". Bovendien leerde hij op de vele reizen van Diocletianus de toestanden in het grote rijk uit eigen aanschouwing kennen, zodat uit hem een bekwaam staatsman groeide, die later het werk van zijn leermeester kon voortzetten.

Maar tevens verrijkte een expeditie als deze zijn militaire routine en gehardheid, en vormde in hem de toekomstige veldheer. Van jongs af muntte hij uit in schranderheid en moed. Ook zijn statige gestalte had iets imponerends, althans Eusebius die destijds hem aan de rechterhand des keizers door Palestina zag trekken getuigt ervan.

Zo stond het leger van Diocletianus, na een lange tocht over land, thans eindelijk aan de rand van de afvallige provincie.

De oorzaak van deze Egyptische opstand was dezelfde als die van de rebellie die eertijds Aurelianus hier onderdrukte (273), namelijk felle ontevredenheid over de Romeinse vreemdelingentirannie, en hun ondragelijk zware belastingdruk.

Egypte, eeuwenlang uitgezogen als particulier kroondomein van de Romeinse keizers, voor wie het kosteloos koren moest leveren aan de wereldstad, was dientengevolge ontzettend verarmd, hongersnoden onder de fellah's, de slaafse landbevolking, die vaak gebrek moest lijden ter wille van de overvloed van Rome, leidde op de duur tot vorming van wanhopige roversbenden, zoals de z.g. Bucoli, die zich aan de Nijlmond nestelden, en kapers vaak de korenuitvoer beletten. Hoewel vroegere keizers hen hadden verslagen, was hun roofstaat heimelijk blijven voortbestaan, en steunden thans ongetwijfeld – hoewel de bronnen daar niets van melden – de Alexandrijn Achilleus in zijn nationale opstand.

Maar ook in Alexandrië zelf en de andere grote steden kon hij rekenen op de steun van de ganse massa. Beide delen van de bevolking: de vergriekste hogere standen en het nog koptisch sprekende lagere volk, stonden, hoewel vaak vijandig onderling, toch als Oosterlingen, in nationaal-Egyptische haat, tegenover de geldgierige Westerse overweldigers en hun brutaal imperialisme.

Reeds toen klonk – evenals eeuwen later onder Byzantium, en in moderne tijd onder Engels protectoraat – de leuze: Egypte voor de Egyptenaren!

Maar natuurlijk wou de keizer daar niets van weten.

Hij trok binnen met zijn legers langs de woestijn van Idumaea, tot waar de eerste pyramiden-spitsen hun mateloos lange driehoekige schaduwen wierpen over het roodgloeiende zand. Daarna het verrassend contrast van het overall groene vruchtbare Nijldal met zijn blonde velden van koren en mais, waar men vele rivieren en moerassen moest doorwaden, be-oeverd door wuivende palmen. Maar eindelijk, na drie dagreizen, de blinkend witte tinnen, en platte, zombekaatste daken van de opstandige stad, die gelegen op een landtong in zee, zich onneembaar waande.

Geweldige voedselvoorraden waren hier opgespaard: hooggewelfde waterleidingen verbonden het met het vasteland en stelden het in staat een lang beleg uit te houden. De keizer was genoodzaakt het niet alleen te land, maar ook van de zeezijde in te sluiten door in allerijl uitgeruste oorlogsschepen. Daardoor kon, toen de voorraden raakten uitgeput, geen koren meer worden aangevoerd naar de hongerige overbevolkte stad. En ook de watertoevoer sneed de keizer af door de aquaducten te verwoesten, zodat de stedelingen, rond omringd door het water van de oceaan, van dorst versmachtten. Eindelijk, na 8 maanden gaf de stad zich over.

De overwinnaar, door ongeduld verbitterd, gaf zijn soldaten het bevel, zolang te moorden, tot het bloed aan de knieën van zijn paard zou reiken. Onmiddellijk stormden de manschappen door de geopende poort naar binnen, doodslaand wie zij tegenkwamen.

Maar nauwelijks was de keizer zelf de stad binnengereden, of zijn paard gleed uit over de lijken, en waadde met zijn knieën in het bloed. Terstond werd, naar het eenmaal gegeven woord, het moorden gestaakt. Alleen Achilleus, gevangen voor de keizer gebracht, werd het purper afgerukt, en hij en heel zijn dapper garnizoen verloren hun hoofden op het schavot. Wel mochten de soldaten naar hartenlust plunderen in de huizen der rijken; maar de burgers, aan een algemene slachting ontsnapt, richtten tot dank, voor het weldadige keizerpaard later een ijzeren standbeeld op.

Daarna trok Diocletianus naar het Zuiden, veroverde Koptos en Bousiris, en verwoestte ze geheel. Nu werd het hele land ingelijfd als gewone provincie bij het Romeinse rijk (dus niet meer als particulier kroondomein) en in 3 districten verdeeld.

Intussen had de keizer, op zijn tocht naar Egypte, Max. Galerius met slechts enkele divisies achtergelaten in Syrië, om de Eufraat-grens te beveiligen tegen de Perzen. Met dit volk, en zijn koning **Narses**, was namelijk al sinds 286 een oorlog uitgebroken, wegens het feit dat de Romeinen hun vazal Tiridates, de verdreven Prins van Armenië, dat de Perzen hadden overweldigd, op de troon hadden hersteld. Doch Tiridates' heerschappij was echter van korte duur, want tien jaar later heroverden zijn vijanden zijn land. Thans besloot Galerius, gesteund door de verdreven koning en diens leger, de veel grotere troepenmacht der Perzen aan te vallen in de zandige woestijn van **Carrhae**, waar reeds vroeger Crassus was verslagen. Ook Galerius boette zijn vermetelheid met een nederlaag, maar ontkwam, evenals zijn Armeense bondgenoot,

nog levend uit de strijd.
Toen nu de opperkeizer weer terugkwam uit Egypte, en zijn generaal zich met dit
Jobsbericht weer bij hem wou voegen, weigerde de keizer hem eerst te woord te staan,
355 en liet de trotse man, gepurperd, enige mijlen achter zijn rijtuig lopen. (Eutrop.
IX. 24). Vermoedelijk was Constantijn, die als adjudant-officier de keizer overal
vergezeld, van dit toneel getuige, en dit verklaart de latere haat van Galerius
tegen hem.

Nochtans was zijn ongenade niet duurzaam, want hij kreeg de kans zijn fout te
360 herstellen. Nieuwe troepen van veteranen en rekruten waren weldra in Illyrië gelicht
11), en naar Klein-Azië overgestoken, en daarmee kon Galerius zijn zwakke legermacht,
vooral uit Oosterlingen bestaande, ten zeerste versterken, en dwars door Armenië heen
een tweede veldtocht tegen de Perzen ondernemen (297). Hij versloeg ze bij een
365 nachtelijke overval. Hun koning Narses vluchtte, gewond. Al zijn harem vrouwen, zijn
zusters en kinderen, benevens een overrijke buit vielen de Romeinen in handen. 's
Konings bloedverwanten behandelde Galerius, hoe ruw ook van aard, met ridderlijke
zachtheid, maar hield ze als gijzelaars gevangen. Weldra kwam nu de vrede tot stand,
waarbij de *Araxes* of *Aboras* (tegenwoordig *Aras*) werd tot grensrivier in het
Noordoosten, terwijl 5 provinciën ten Oosten van de Tigris aan de Romeinen werden
370 afgestaan. Verder werd, ten Westen van de *Araxes*, de Romeinse vazalstaat *Armenië*, met
Tiridates tot koning, hersteld.

Vermoedelijk zijn kort na deze vrede de familieleden van koning Narses weer in
vrijheid naar hun land teruggestuurd, en hebben zij *niet*, zoals Eusebius fabelt (Eus.
Hieron. Chronicon) de zegepraal van Diocletianus te Rome opgeluisterd. Want tussen de
375 Perzen en Romeinen kwam voortaan een uitstekende verstandhouding, die nog veertig
jaar, bijna tot de dood van Constantijn, zou duren.

Na zo het rijk tot rust en al zijn vijanden tot onderwerping te hebben gebracht,
keerde de keizer terug, en vestigde zijn residentie te *Nicomedia* (Grieks *Nikomedea*),
tegenover *Byzantium* aan de *Propontis* gelegen.

Rome was daartoe onbruikbaar. Immers, alle toekomstige invloed van de pretorianen
380 aldaar en van de senaat, die Diocletianus nooit meer raadpleegde, moest worden
uitgeschakeld. Want Diocletianus wenste zijn militaire dictatuur te verheffen tot een
blijvende alleenheerschappij. En dit kon hij, beter dan in Rome, in het vanouds
despotisch geregeerde Oosten bewerken. Hier, in zijn nieuwe residentie, bouwde hij
385 een heerlijk paleis (*villa publica*), en voerde er een ingewikkeld hofceremonieel in,
ontleend aan het voorbeeld der Perzische koningen, wier gebruiken hij, dank zij
Galerius' veldtocht, van nabij had leren kennen.

Van de hemelse oorsprong van zijn geslacht overtuigd, noemde hij zich "*Jovius*", en
liet zich, minder uit hovaardij dan uit mensenkennis jegens zijn vooral Oosterse
390 onderdanen, die dit gewoon waren van hun vorsten, *aanbidden als een godheid*. Voor de
toenmalige Romeinen was dit iets ongehoords. Want, al bracht men sinds Augustus
offers aan de genii (beschermgeesten) der levende keizers, pas na hun dood werden zij
doorgaans als goden vereerd. Zij zagen daarom in Diocletianus' daad de
hoogmoedswaanzin van een parvenu, vergeleken hem bij *Caligula* en *Domitianus*. Toch
moesten zij erkennen, dat hij zich niet despotisch 12), maar vaderlijk gedroeg. Het
395 was dan ook een zeer verstandige politiek die hij, de gewezen soldatenkeizer beging,
om de luister van zijn hof te verhogen, en zijn onderdanen eerbied voor zijn persoon
in te prenten. Voortaan, ook onder zijn opvolgers, was de keizer veilig voor
vijandige aanslagen. Een uitgebreid personeel van soldaten en eunuchen bewaakte zijn
400 paleis, waar hij troonde in een uitgelezen kleed van louter gouddraad, met sandalen,
zwaar wegende van edelstenen, als een heilig idool, ontoegankelijk voor het profane
volk. (Aur. Vict. Epit. 39.)

Wegens de enorme kosten van hofhouding, ambtsreizen en legeruitgaven moest evenwel de
belastingdruk aanmerkelijk worden verzaard. Daar echter het volk door de vele
405 burgeroorlogen en militaire afpersingen ten zeerste was verarmd, en *fiscus-ontduiking*
steeds meer voorkwam, was een strengere, doelmatiger controle van de inning der
belastingen nodig. Hiervoor moest het rijk worden gereorganiseerd tot een grote,
autocratische ambtenarenstaat (ongeveer als het Russische tsarenrijk). Daartoe diende
allereerst het *tetrachord* [=tetrarchie] of de verdeling in vieren onder 2 augusti en
2 caesares.

410 Elk dezer vier keizers werd bijgestaan door een *praefectus praetoris* of *eerste*
minister, die evenmin als zij zelf aan een bepaalde landstreek was gebonden, maar
telkens rondreisde, ter inspectie.

Deze werd echter voortaan alleen belast met *burgerlijke bestuurszaken*, zodat we reeds
415 onder *Diocletianus* (en niet pas onder Constantijn 13) een *scheiding* krijgen tussen
civiel en *militair beheer*, *althans bij dit éne ambt*, en *niet bij de lagere rangen*.
Mogelijk dat de moord op zijn voorganger *Numerianus* door zo'n prefect (toen nog
tevens generaal) de nieuwe keizer er toe bracht, dit ambt te besnoeien.

Een verdere verdeling, die zich tijdens de hele vierde eeuw, dus ook onder
Constantijn, handhaafde (behoudens kleine wijzigingen) was de splitsing in 12
420 *diocesen* (later 13), namelijk:

I. *Oriens* (het Oosten), duz. Libië, Egypte, Syrië en Mesopotamië, waarvan later Egypte en Libië, als een afzonderlijke diocees werd afgesplitst;
II. *Pontus*. III. *Asia*. IV. *Thracië*.
425 V. *Moesië* (met Macedonië en Griekenland), dat tijdens Constantijn de juistere naam kreeg van *Macedonia*.
VI. *Pannonië* of *Illyricum*. VII. *Brittannië*.
VIII. *Gallië* (duz. het tegenwoordige Noord-Frankrijk, België en de Rijnstreken).
IX. *Vienna*. duz. Zuid-Frankrijk.
X. *Italië*. XI. *Spanje*. XII. *Afrika* 14).
430 Aan het hoofd van elke diocees of provinciegroep stond een plaatsvervanger der prefecten of *vicarius praefectorum praetorio* (of kortweg: *vicarius*) als burgerlijk en militair landvoogd, die weer de militair-civiele gouverneurs of *proconsules* der grotere provinciën en de *praesides* der kleinere provinciën onder zich had.
435 De steden verloren veel van hun vroeger zelfbestuur, en kwamen onder strenger centrale controle. Al behielden zij nog hun plaatselijke senaat, gekozen uit de erfelijke stand der *decurionen* of aanzienlijke (vgl. de regenten in onze latere republieken), toch werden ze voortaan geregeerd door de militair-civiele stadsgouverneurs of *praefecti urbium*.
440 De oude republikeinse ambten der stad Rome, toch al weinig belangrijk, werden nu deels afgeschaft; deels verlaagd tot erebaantjes, door de keizer vergeven, zoals het consulaat en het lidmaatschap van de senaat (niet te verwarren met de erfelijke stand der senatoren of *perfectissimi*).
445 Zo werden alle ambtenaren, van hoog tot laag, middellijk of onmiddellijk benoemd door de opperkeizer die, als aardse Jupiter, alleen aan zijn hemelse collega verantwoording schuldig was voor het wel en wee van zijn onderdanen.

HEIDENKEIZER EN CHRISTENDOM.

450 Typerend voor Diocletianus, maar geheel in zijn stelsel passend, is zijn voorliefde voor de oud-Romeinse *staatsgodsdienst*, en zijn totaal passeren van de godsdienst van het leger: de Mithrasdienst, die aan monotheïsme grensde. Slechts een van zijn mederegenten, de caesar Constantius Chlorus, was deze laatste leer toegedaan; de twee overigen volgden blindelings hun opperkeizer in diens religieuze voorkeur. Zo vereerde de augustus Maximianus in 't bijzonder Hercules, en noemde zichzelf daarom Herculus, evenals Diocletianus naar diens Jupiter-dienst Jovius heette.
455 Maar vooral Galerius, evenals Maximianus van Illyrische boer tot soldatenkeizer opgewerkt, overtrof zijn schoonvader Diocles haast in ijver voor het oude heidendom en stijfde hem daarin door zijn steeds toenemende invloed.
Met zorg zagen beiden de verbreiding van nieuwe niet-nationale godsdiensten aan. De manicheeërs, een voor die tijd gevaarlijke sekte, die openlijk het Kwaad als
460 scheppend wereldbeginsel eerden, en daardoor een omwenteling dreigden te brengen ook in maatschappelijke begrippen, werden bij keizerlijk edict (296) op de brandstapel gebracht. Nog bleven de Christenen gespaard, mogelijk door voorspraak van Valera en haar moeder *Prisca*, die er velen duldden in haar gevolg aan het hof in Nicomedia, waar zij, evenals Galerius, met de keizer samenwoonden. Maar voor hoe lang?
465 Aan het hof kregen heidense priesters, demonenbezweerders, astrologen en vooral vogelwichelaars steeds meer macht.
Uit de ingewanden van duiven poogde de bijgelovige keizer de verborgen toekomstgeheimen van de tijd, vogelsnel en door geen mensenbrein vast te houden, te doorvorsen.
470 Ook zijn schoonzoon Galerius, niet intellectueel, van boerse oorsprong, maar een uitstekend militair en tevens een forse indrukwekkende verschijning, volgde de keizer in zijn godenverering, en werd hoe langer hoe meer een persoon van gezag aan het hof. Naar hem luisterde de oude, afgeleefde heerser allengs, veel meer dan naar zijn eigen vrouw *Prisca* en zijn dochter *Valeria*, die hoe langer hoe meer haar christelijke
475 sympathieën moesten verbergen.
Deze conservatieve raadsman nu was het vooral die als vertegenwoordiger der militairen, meest Mithras-dienaren, de keizer dreef tot christenvervolging.
Toch overdrijft *Lactantius* duidelijk waar hij Galerius voorstelt als een bullebak van een ijzervreter, die met zijn donderende basstem de oude keizer zo tiranniseerde, dat
480 hij hem zowel tot christenvervolging als tot troonsafstand zou hebben gedwongen.
Want elders beweert hij (*Lactantius*), dat Galerius zich juist liet leiden door zijn hevig heidense moeder Romula, uit Dacië geboortig en door zijn trouwe vriend en wapenbroeder Licinius, de latere vijand van Constantijn. Bovendien noemt onze zegsman zelf nog andere raadslieden, die de opperkeizer dreven tot dit besluit.
485 Immers, niet alleen bij de militairen (zoals Galerius), niet alleen bij het lagere volk, maar ook bij de *intellectuelen*, zoals de meeste ambtenaren, juristen en retoren was het Christendom gehaat. En velen van hen hoorden tot de naaste vertrouwelingen van de keizer.
490 Grote invloed ging bijvoorbeeld uit van zekeren *Hierocles* 17) ex-vicarius van het Oosten, en toen ten tijde praeses van Bithynië, die Diocletianus voortdurend tegen de

Christenen poogde op te stoken. Vermoedelijk was hij tevens de auteur van een thans verloren Grieks werk "Aan de Christenen", waartegen later Lactantius in zijn *Divinae Institutiones* (V, 2) polemiseert. In dit werk viel de heidense schrijver de bijbel aan als een boek vol tegenstrijdigheden en noemde Jezus' leerlingen ruw, cultuurloos en daardoor onbetrouwbaar. De wonderen van Jezus stelde hij verre beneden de toverkunsten van de heidense heiland Apollonius van Thyana, en weigerde hem, zelfs op grond van die weinige wonderen als een God te beschouwen, zoals de Christenen deden. Toch was zijn toon niet agressief, maar blijkens de ondertitel $\phi\iota\lambda\alpha\lambda\eta\delta\epsilon\iota\varsigma$ de waarheidslievende die zijn boeken voerden 18), wilde hij zijn tegenstanders overtuigen door objectieve waarheid.

Vanwaar echter die algemene vijandschap tegen het Christendom, zowel bij overheid als volk?

Het merendeels heidense volk haatte ze allereerst om hun openlijke minachting voor alle andere godsdiensten. Maar ook omdat vooral *Semieten* (Joden, Syriërs, Afrikanen) aanvankelijk de dragers en verbreiders waren. Telkens en telkens klonk dan ook in de eerste en tweede eeuw als luide eis tot vervolging "Christiani ad leones", even razend onredelijk als moderne pogroms in Oost-Europa en antisemitische hetzes in 't Westen. Nog Domitianus had de Christenen vervolgd als een Joodse sekte. Doch tijdens de Syrische en Afrikaanse keizers in het begin der derde eeuw kwam hierin verandering. Allengs vormden geboren Romeinen en Grieken het merendeel der Christenen, zodat zij nog wel impopulair, maar niet zo sterk gehaat werden als vroeger.

Dit kwam door hun onvermoeibare inwendige zending, hun exploiteren van elke marteldood tot proselietenmakerij, en vooral: hun uitstekende organisatie, waartegen het in talloze sekten versnipperde heidendom niet op kon.

Juist hun organisatie maakte hen in de ogen der wereldlijke overheid staatsgevaarlijk. De weigering der Christenen om op de keizerlijke altaren te offeren, was dan ook meer een voorwendsel dan de eigenlijke oorzaak geweest van vroeger vervolgingen. Neen, de oorzaak waarom de keizers hen vreesden was hun hecht aaneengesloten, over heel het rijk vertakte kerk-verband, waardoor zij macht hadden over duizenden en als 't ware een *Staat in de Staat* vormden.

Dit was voor hen even onduldbaar als bijvoorbeeld later de geprivilegieerde macht der Hugenoten voor Richelieu.

Slechts een geringe verzwakking van het centrale absolutistische gezag, slechts een sterker verbreiding van het Christendom zou nodig zijn om van de bisschoppen *plaatselijke vorstjes* te maken. De verdere geschiedenis, het ontstaan der wereldlijke macht van paus en prelaten, heeft dit bewezen.

Galerius' enige, herhaalde raad aan zijn schoonvader moest dus wezen: Druk het Christendom met alle kracht de kop in, voor het te laat is.

Ook de keizer werd de nieuwe religie hoe langer hoe slechter gezind, maar terwijl Galerius als houwdegen er dadelijk op los wou slaan was hijzelf als ervaren staatsman voorzichtiger. Immers aan 't hof of in 't leger waren nog vele Christenen. Die moest men eerst verwijderen, om op beide machten volkomen te kunnen vertrouwen.

Een voorwendsel om het paleis te ontkerstenen was spoedig gevonden. De mislukking van een offerwichelarij werd toegeschreven aan Christelijke hovelingen, die het kruis hadden geslagen en zo de goden vertoornd. Dat dit slechts een voorwendsel was van Diocletianus en niet de ware oorzaak (zoals bijvoorbeeld O. Seeck aanneemt), volgt uit het feit, dat hij al 15 jaar lang bij alle mogelijke gelegenheden Christelijke hovelingen had toegelaten, en hij dus al veel eerder over hun kruis slaan geklaagd kon hebben. Nu greep hij slechts naar een welkome kans om de christelijke invloed in zijn paleis te vernietigen. Hij stelde namelijk het offeren verplichtend voor alle hovelingen, ook voor zijn eigen Christenlijk-gezinde vrouw Prisca. De meesten gingen hierop - althans uiterlijk - tot het heidendom over, doch enkelen, Christen gebleven, bleven ondanks de bedreigingen van de keizer, nog in het paleis geduld.

Daarna werden - onder voorwendsel, dat de heidense oud Romeinse ritus voor de veldslag noodzakelijk was - alle Christenen uit het leger gestoten. Dit was nodig om de trouw van de troepen, in geval van troebelen te verzekeren.

Maar Galerius, de fanatische heiden, was daarmee niet tevreden. Hij drong aan op volstrekke, strenge vervolging over alle standen van het rijk. Lang bood de voorzichtige grijsaard hem weerstand en wees er op, "hoe verderfelijk het zou zijn, de hele aarde te verontrusten en het bloed van velen te vergieten" 19).

Toch stemde hij erin toe, een geheime raad van juristen en militairen bijeen te roepen, om erover te beraadslagen. Hier vond Galerius de meeste bijval. Nog wilde de keizer, voor alle zekerheid, in zijn heidens bijgeloof het orakel van Apollo raadplegen. Pas toen deze "als vijand van de goddelijke religie" 19), antwoordde, begon de vervolging, die de keizer aanvankelijk *niet bloedig* bedoelde, maar toch weldra door noodlottige samenloop van omstandigheden, in de grootste gruwelen ontaardde.

De eerste vervolgingsdaad was: het doen ontruimen van een kerk, waar alle heilige schriften, die men er vond, werden verbrand. Daarna werd het gebouw tot de bodem toe

gesloopt. Dit gebeurde op de dies Terminalis, de dag aan de god der grenzen geheiligd. De bijgelovige keizer wou daarmee een grens of einde maken aan het Christendom (23 februari 303).

565 De volgende dag werd het eigenlijke vernederings-edict openlijk aangeplakt. Hierbij werden godsdienstige samenkomsten aan Christenen verboden, bevel gegeven hun kerken te slopen of te sluiten, hun heilige schriften te doen uitleveren en verbranden, terwijl hun de toegang tot ereambten en staatsbetrekkingen werd geweigerd. Verder mocht geen Christelijke slaaf rechtsgeldig vrijgelaten worden, en werd voor procederende partijen bij de rechtbank het offeren verplichtend gesteld, waardoor

570 geen enkele Christen ooit als aanklager kon optreden, terwijl ook tegen geprivilegieerde Christenen (uit de hogere standen) foltering geoorloofd werd. Toen een Christen dit plakkaat honend had afgerukt, werd hij gearresteerd en stierf als eerste martelaar. Natuurlijk steeg, nu er eenmaal bloed gevloeid was, van weerszijden de verbittering.

575 Daarna brak tot tweemaal toe een brand uit in de vleugel van het paleis, waar de keizer woonde. Galerius gaf daaraan – en waarschijnlijk met recht – de schuld aan wraakzuchtige Christenen. Enige hof-beambten (Petrus Dorotheus en Gorgonius), hiervan verdacht, werden gemarteld en omgebracht.

580 Ja, de keizer, hevig vertoornd omdat men hem in zijn eigen huis levend had willen verbranden, beging nu de onbillijkheid, de schuld van weinige, op alle Christenen in Nicomedia te schuiven. Deze werden als brandstichters voor het gerecht gesleept, gefolterd en ter dood gebracht. Het aantal martelaars, die vielen voor hun geloof, was ontzettend. Natuurlijk maakte de gewijde sage zich later daarvan meester, zodat in de heiligenverhalen ons de namen van *Adrianus* en *Genesisius* worden overgeleverd.

585 *Adrianus* was rechter in Nicomedia en werd door het standvastig gedrag der Christenen, die voor het tribunaal weigerden met het verplichte offer hun geloof te verloochenen, tot hun godsdienst bekeerd en daarna zelf terechtgesteld. *Genesisius* was hoftoneel-speler des keizers, die de opdracht had, de dood van *Adrianus*, tot smaad van de Christenen, tragikomisch uit te beelden op de planken. Maar hij had zich door zijn

590 rol zo ingeleefd in het waarachtige karakter van de martelaar, dat hij werd ontroerd en opeens "getroffen door de goddelijke genade". Zo beleed hij dan in de laatste akte van het gelegenheidsspel, heldhaftig, voor keizer en hof, zijn nieuw geloof en vond in de vuurdood zijn martelaarsglorie. Deze legenden hoe treffend ook getuigend van de helse sfeer van bloed en vlammen die toen het Oosten doorlaaide, zullen wel niet waar

595 zijn gebeurd. Want anders had de Christelijke apologeet *Lactantius* die zo op de hoogte blijkt van de toenmalige toestanden in Nicomedia en geneigd is tot anekdotes en melodramatische overdrijving de namen van zulke vermaarde martelaars wel gegeven. Na dit strenge strafgericht in de hofstad, vernam de keizer tijdingen van een opstand in Syrië, waar een usurpator *Eugenius* zich opwierp. Waarschijnlijk was dit het werk

600 van afgedankte, gebroodroofde Christensoldaten. Althans *Diocletianus* hield het er voor, en na onderdrukking van de opstand besloot hij tot verscherping van de vervolging over het hele rijk.

Hij gaf zijn mede-augustus, zijn 2 caesars en zijn proconsuls bevel, om alle Christenen – vanaf de bisschoppen tot aan het minste gemeentelid – gevangen te nemen

605 en door alle denkbare martelingen ze te dwingen om zich te bekeren tot het heidendom. Doch de praktisch uitvoering van dit decreet ("rescript") was overal verschillend. De Westerse augustus, *Maximianus*, een persoonlijke vijand van *Galerius*, wiens raad men, inzake de vervolging, niet had gevraagd, viel (meer uit gevoel van beledigd-zijn dan uit medelijden) de Christenen zo min mogelijk lastig, en stelde zich tevreden hun kerken te sluiten en hun heilige schriften op te eisen. Hetzelfde deed zijn caesar, de verdraagzame *Constantius Chlorus*.

610 Maar in 't Oosten en in Afrika, waar fanatiek-heidense proconsuls heersten, werden talloze nieuwe middelen uitgevonden om de ongelukkigen te folteren. Gloeiende roosters, openlijke schoffering van maagden, afsnijding van de borsten bij vrouwen, geen gruwel was hun te laag tegen deze gehate sekte.

615 De gevangenen raakten overvuld, zodat van de nieuw-aangebrachte Christenen de mannen als dwangarbeiders in de bergwerken moesten worden gezonden, en de vrouwen als blanke slavinnen verkocht aan bordeelhouders. En intussen werden zij telkens voor de rechtbank gemarteld. Zo bijvoorbeeld bisschop *Donatus* van Carthago, die de gehele

620 vervolgingstijd in de kerker zat en intussen achtmaal op de pijnbank werd gespannen. Maar die vervolging was meteen een zuivering in de gelederen der gelovigen. De niet-overtuigden en onverschilligen vielen bij grote scharen af (*lapsi*) tot het heidendom, of leverden uit vrees hun heilige schriften uit (*traditores*). De overigen vormden een vurige, godgewijde schare, die de dood getroost, gaarne stierven met de naam van Christus op hun lippen.

625 Als een vreselijke pest-epidemie woedde de heidense onverdraagzaamheid, zijn laatste krachten zameland, tegen de nieuwe godsdienst. *Galerius*, de conservatief, had dus zijn zin gekregen. Ook zijn invloed op de afgeleefden, door bijgeloof verbijsterde opperkeizer, werd steeds groter.

630 Deze was danig geschokt door de gebeurtenissen der laatste jaren. Zelfs hovelingen,

die hij vroeger het meest vertrouwdde, had hij, uit vrees voor de Christenen vermoord; hun hele sekte met alle aanhangers gevangen gezet en doen martelen. En nog hielp het niets; de arglistige Christengod bleef zijn belijders steunen in hun koppig verzet tegen de keizer en de goden van de staat.

635 Als ijverig vorser der toekomst, zowel uit vogeltekens als gesternten, en gekweld door kwade voorgevoelens, meende hij dan ook, dat dit alles weinig goeds voorspelde, noch voor de verdere regering van hemzelf, de aardse Jupiter, noch voor zijn ambtgenoot daarboven in de Olympische hemel.

640 Bovendien snakte hij ernaar, de geweldige bloedschuld, die hij op zijn geweten had geladen, met de last van het gezag en de verantwoording voor verdere vervolging van zich af te werpen.

Dit laatste was juist ook de wens van zijn schoonzoon Galerius, die, zelf eerzuchtig reikhalzend naar de troon, alles deed om de grijsaard te stijven in diens plan om na de viering van zijn Vicennaliën af te treden. Bij dit twintigjarig regeringsjubileum, 645 in 303 te Rome gevierd, waarbij ook Maximianus Herculus was verschenen, werd ook deze door de opperkeizer (maar op raad van Galerius) tot de plechtige eed gedwongen tegelijk afstand te zullen doen. Hijzelf, Galerius, zou opperkeizer worden; Constantius Chlorus zijn mede-augustus. Tot aanstaande caesares wist hij twee creaturen van hemzelf, Severus voor het Westen en Maximinus Daja voor het Oosten, 650 benoemd te krijgen. Dit met duidelijk voorbijgaan van de jonge, eerzuchtige Constantijn, die toen eerste luitenant (20) was in 't keizers lijfwacht, en er stellig op gerekend had, eens Caesar te worden. Maar Galerius had hem in ongenade doen vallen bij de keizer, daar hij het nodeloos moorden tegen de Christenen had durven afkeuren. Ook vreesde hij hem waarschijnlijk als toekomstig mededinger. Hij zond hem althans 655 opzettelijk met te weinig troepen op gevaarlijke expeditie tegen de Daciërs, in de hoop hem te doen sneuvelen. Maar Constantijn overwon en bleef in leven.

Intussen had Diocletianus, na de terugkeer van zijn reis naar Rome, door de vermoedissen ziek geworden, in Nicomedia openlijk afstand gedaan van de troon; Maximianus Herculus eveneens tegen wil en dank te Milaan. Zo was dus Galerius de 660 nieuwe heer der aarde. Hij riep zijn officier Constantijn naar de hofstad en eiste diens eed van trouw. Deze kwam en voldeed daaraan. Maar aan 't paleis hield de argwanende Galerius hem vrijwel in gijzeling, mogelijk om een pand van trouw te hebben van zijn vader, zijn pas benoemde mede-augustus Constantius. Toen die evenwel zijn zoon naar het Westen riep, en de opperkeizer hem nog niet los wou laten, besloot 665 Constantijn te ontsnappen.

In vroegste dageraad, toen hof en heerser nog sliepen, reisde hij, na de koetsierpostmeester te hebben omgekocht, in diens uniform vermomd, weg met de wagen van de keizerlijke posterij. Om alle vervolging te ontkomen, liet hij bij elk nieuw station, waar de paarden werden afgespannen en voor verse verwisseld, de pasgebruikte 670 doden (21). Zo bereikte hij de Bosporus en vandaar naar de overkant gevaren, na een lange, avontuurlijke tocht door Thracië, Illyrië, Germanië en Gallië, bij Boulogne het zeestrand. Toen stak hij over naar Engeland, waar zijn vader vertoefde, bij wie hij veilig was voor de aanslagen van Galerius.

675 DE OPKOMST VAN CONSTANTIJN.

Met Constantijn treedt, na Julius Caesar, de grootste veldheerstaatsman in de Romeinse geschiedenis. Tevergeefs heeft Eusebius hem tot een oog-verdraaiende kwezel willen maken; tevergeefs heeft de Grieks-Katholieke kerk zijn keizershoofd met een totaal overbodige heiligen-krans pogen op te sieren. Hij was geen heilige en zelfs 680 geen vrome, hij was eenvoudig een groot, amoreel staatsman, die door al zijn eigenschappen, zowel zijn z.g. "deugden" als zijn "gebreken" was voorbeschikt om in zijn tijd te heersen.

Reeds zijn uiterlijk had hij voor. Wij kunnen er slechts naar raden, daar op munten zijn kop is geïdealiseerd en het enige z.g. standbeeld van Constantijn, afkomstig van 685 diens triomfboog in Rome (waar het bovenop stond) eigenlijk niet naar hem, maar naar Trajanus is gebeeldhouwd (het stond op diens triomfboog), en pas later, zo goed en zo kwaad als het ging, naar Constantijn is... *bijgewerkt!!!* Laat ons dus, noodgedwongen, afgaan op beschrijvingen.

Welgebouwd en breedgeschouderd, met het van zijn vader geërfd stoere Illyrische 690 type, droeg hij op de gespierde nek een kop, die met zijn vlamme en toch onbeweeglijke ogen, en regelmatige trekken tegelijk innemend en ontzagwekkend werkte. Onvermoedbaar op lange marsen, onstuimig en steeds vooraan in de aanval, tot in 't roekeloze toe, was hij tevens een berekenend strateeg. Bemind bij zijn manschappen, wende hij ze toch aan zo strenge tucht, dat ze nooit zonder zijn toestemming durfden 695 te plunderen of zelfs gevangenen te beroven. Van jongs af aan gewend aan bloedvergieten, minachtte hij medelijden als een zwakte en was nodeloos wreed. Vroeg getrouwd, bleef hij vrij van ontucht.

Als staatsman verstond hij uitstekend de kunst tot veinzin, wat zowel zijn veelvuldige woordbreuk als zijn latere uiterlijke Christengezindheid begrijpelijk 700 maakt. Maar deze trek tot huichelarij wist hij te bedekken met een minzame glimlach

van zijn gelaat, dat hij gladgeschoren droeg om te lijken op Mithras-Helios-Apollo, zijn lievelingsgod.

Maar vooral was hij geducht door zijn demonische kracht van sympathie-uitstraling en wilsoplegging over miljoenen, waardoor alles neder boog voor zijn niets-ontziende eerzucht, evenals later Napoleon.

705 Geen wonder dan ook dat hij haast onmiddellijk bij zijn aankomst in Brittannië zijns vaders leger voor zich wist in te nemen.

Hij kwam nog juist op tijd. De oude Constantius Chlorus, nog steeds, ondanks zijn benoeming tot augustus, wegens oorlog in Engeland vertoevend, voelde zijn einde

710 naderen en had daarom zijn zoon tot zich geroepen. Zijn kinderen uit het tweede huwelijk waren nog minderjarig en in Constantijn zag hij de enige, die zijn werk kon voortzetten als hij stierf. Maar toch was de oude nog krachtig genoeg om samen met zijn zoon een zegevierende veldtocht tegen de Picten en Scoten in 't Noorden te houden. Na deze laatste krachtsinspanning stierf hij te Eboracum (York) (306).

715 Dit stelde zijn half-barbaarse legioenen geweldig teleur. Men had gehoopt, na het augustus- worden van Constantius, naar het rijke Zuiden te trekken, waar buit en fortuin te behalen viel, en nu was hij dood! Maar het kon nog steeds, als zijn buitengesloten zoon hun aanvoerder werd. Wat kon hun het verbod van de afgedankte Diocles eigenlijk schelen! Geen wonder dus, dat zij op aanstichten van de Alemanse officier Ercus, Constantijn, bij diens uitrit uit het dodenhuis, het keizerlijk purper over de schouders wierpen. Wenend, terwijl hij zijn paard de sporen gaf, zou deze zich hieraan hebben gepoogd te onttrekken. 22) Het roerde hem, dat deze ruwe, ruiggebaarde veteranen, hun trouw aan zijn pas gestorven vader nu overbrachten op hem, de nauwelijks gekende zoon, maar hij vond het waarschijnlijk piëteitloos

725 tegenover zijn vader, nu, zo gauw al, het purper te aanvaarden. Of waren het vreugdetranen over de snelle bevrediging van zijn eerzucht, die hij nu nog onder valse bescheidenheid verborg? Hoe het ook zij, hij overwon zijn aarzeling spoedig en zond aan Galerius boden, om diens erkenning te krijgen.

Nog in 't zelfde jaar stak hij over zee en dreef de Franken, die met verbreking van

730 de vrede Gallië waren binnengevallen, over de Rijn terug, waarna hij tot straf hun land, vooral dat van de Bructeren, plunderde en verwoestte. Al het vee werd geroofd, de dorpen in brand gestoken, zodat maar weinig vluchtelingen (met vrouwen en kinderen?) in de ruige vrijplaats der wouden konden ontkomen. Twee Germanen-koningen, Ascaricus en Regaisus, met hun meeste weerbare mannen werden gevangen genomen en tot viering van zijn eerste triomf, liet de keizer deze blonde barbaren voor de beren werpen in zijn arena te Trier. Zo groot was het aantal dier halfnaakte van vrees opeengedrongen ongelukkigen, dat zij de wilde beesten afmatten door hun massa vlees

735 23).

Ondanks deze wreedheid, zelfs in strijd met het toenmalig krijgsgebruik, gevangen vorsten te sparen, prijst de veile, Gallische lofredenaar de graag-geveleide keizer, dat hij met deze bloeddaad voorbeeldige schrik verspreide onder de vijanden van het rijk. Wie waren hier de eigenlijke "barbaren", Romeinen of Germanen? 24).

Intussen had Galerius, die zelf te weinig troepen had, om Constantijn daarginds

740 helemaal in 't Noorden te bestrijden, *noodgedwongen in diens usurpatie berust*, maar erkende hem niet als augustus, doch als *caesar*. Hij stond dus onder Severus, die nu van caesar keizer van het Westen zou worden. Maar daar deze nog steeds ongevaarlijk in 't Oosten verbleef, nam Constantijn met die benoeming genoegen.

Een logisch gevolg van deze later gewettigde usurpatie was, dat de eveneens

745 buitengesloten zoon van de ex-keizer Maximilianus, in Rome ook het purper bemachtigde. Maar deze, Maxentius, *kreeg nooit daarvoor de wettige erkenning van Galerius*, zodat hij, in tegenstelling met Constantijn, van 't begin tot het einde bleef: de "tyrannus" of usurpator.

Wat voor man was Maxentius? Zijn uiterlijk werd – maar door zijn vijanden – bespot als verachtelijk klein, en met slappe kromme beentjes 25). Over zijn karakter zijn

755 alle zegslieden het vrijwel eens. Onevenwichtig zoon van een door-en-door-barbaarse Illyrische vader, en een waarschijnlijk hoogbeschaafde, Syrische moeder, Eutropia, had hij van de eerste zijn hoogmoed, wreedheid, bijgeloof en grove genotzucht, van de tweede zijn arglistig intrigerende eerzucht geërfd. Uit antipathie tegen zijn vader leefde [hij] lui en losbandig op zijn landgoed, 6 mijlen buiten Rome. Maar

760 Constantijns verheffing wekte zijn nijd, en spoorde hem aan diens voorbeeld te volgen. Wellicht waande hij het keizerschap een makkelijk middel tot nog buitensporiger uitspattingen dan hij gewoon was. Lafheid weerhield hem evenwel, zichzelf nu reeds openlijk als heerser op te werpen. Liever bleef hij eerst nog veiligheidshalve *achter de schermen* intrigeren. Want hij was geen willoos creatuur

765 der pretorianen, zoals O. Seeck ten onrechte beweert (vgl. Zosimus, II, 9). Zijn passiviteit bij zijn verheffing was maar schijn. Hij keek eenvoudig de kat uit de boom. Door kosteloze koren-uitdeling won hij alvast aanhangers onder het volk; door geldelijke omkoppingen onder de *pretorianen*.

Nu waren beide partijen, lijfwacht en burgerij, al van te voren uiterst ontevreden,

770 dat Rome geen keizerstad meer was; de lijfwacht omdat zijn vroegere rol van

paleisrevolutie en nieuwe keizers te maken was uitgespeeld; terwijl het neringdoende volk sinds de verdwijning van het hof niet veel meer verdiende en de senaat van politieke invloed bleef uitgesloten. 26)

775 Met recht weet men dan ook de algehele achteruitgang van Rome aan de verplaatsing der regering naar de provinciën 26). Toen dan ook, ten teken van Constantijns erkenning door Galerius diens nieuwe caesars-standbeeld in Rome werd tentoongesteld, raakten volk en soldaten in oproer. Men wenste een eigen keizer in Rome. Onder leiding van de tribunen Marcellus en Marcellinus en de aediel Lucianus, allen handlangers van de nog onzichtbare Maxentius, werd de gehate quaestor Abellius, 26) die hun plannen poogde

780 te verijdelen, vermoord als aanhanger van Galerius. Daarna begaf zich 'n troep pretorianen naar het landgoed van Maxentius en bood hem, juist wat hij gewent had, het *keizerlijk purper* aan. In Rome gehuldigd, ontving hij weldra de bijvalsbetuigingen van heel Italië, waar men overal ontstemd was over de verregaande bevoorrechtiging der provinciën en terugkeer van de vroegste keizertijd wenste.

785 Maar in deze nieuwe usurpatie kon Galerius niet berusten. Hij stuurde zijn medeaugustus Severus (wettige opvolger van Constantius Chlorus) naar Italië, om de opstandige hoofdstad weer te onderwerpen. Nu was Maxentius in nood. In doodsangst voor een moorddadige nederlaag, riep hij de hulp in van zijn vader, die nog altijd wrokte over zijn troonsafstand op een landgoed in Lucanië. De oude Maximianus stemde

790 toe zijn zoon te helpen, maar alleen op voorwaarde dat hijzelf weer augustus zou worden. Daarop haalde hij de oude purpermantel, hoewel ietwat mottig geworden, weer uit zijn klerenkast, en begaf zich zo uitgedost naar zijn angstige zoon in Rome, die alles goedgevond.

Maar zijn ingrijpen had een onverwacht gevolg. Severus' troepen bestonden grotendeels

795 uit de z.g. Moorse (Mauretaanse) regimenten, die eens onder Maximianus hadden meegevochten in diens Afrikaanse oorlog. Toen zij nu hoorden, dat het niet alleen tegen Maxentius ging, maar ook tegen zijn vader, hun oude keizer en veldheer, wie zij eens trouw hadden gezworen, weigerden zij tegen hem te vechten en liepen (bovendien door beloften van beloning gelokt) vlak voor de muren van de hoofdstad, die zij

800 moesten belegeren, tot hem over. IJlings moest Severus vluchtten naar Ravenna. Hier wist Maxentius, die opzag tegen een lange belegering, hem vanachter de wallen te voorschijn te lokken, onder voorwendsel van persoonlijke onderhandelingen. Maar eenmaal in zijn legerkamp, nam hij hem gevangen en hoewel de oude Maximianus hem lijfsbehoud had beloofd, werd na diens vertrek naar Gallië de ongelukkige bedrogen

805 Severus door de onbetrouwbare Maxentius verraderlijk vermoord. Om zijn dood te wreken voerde de vertoornde Galerius zelf een nieuw leger tegen de usurpator aan. Maar ook hierin drongen handlangers van Maxentius door, die rijkelijk goud rondstrooiden onder de soldaten, zodat ook deze troepen, omgekocht, grotendeels tot hem overliepen. Plunderend uit wraak, trok Galerius met de rest terug.

810 Intussen was de verstandhouding tussen vader en zoon hoe langer hoe slechter geworden. Nu het gevaar voorbij was had Maxentius zijn vader, die hem feitelijk had gered, niet meer nodig. Ondankbaar en piëteitsloos genoeg, poogde hij zich van diens lastige mede-regering en vaderlijk toezicht te ontdoen.

Maar ook de vader deed hetzelfde tegenover zijn zoon. In 't leger, weer gedund tot

815 louter pretorianen – de Moorse regimenten moesten juist in Afrika een opstand bedwingen – verklaarde hij Maxentius ongeschikt voor het opperbevel. Zelfs zou hij hem, volgens een ander zegsman, het purper van de schouders hebben gepoogd te scheuren. Hieruit bleek zonneklaar zijn eigen streven naar de volstreckte macht. Natuurlijk beantwoorden de soldaten, door Maxentius' geschenken aan hem verplicht, de

820 oude met een gehuil van honend protest. Toen redde deze zich eruit door te beweren, dat hij eenvoudig uit vaderliefde *de gevoelens van het leger jegens zijn zoon had willen peilen* 27). Toch vond hij het maar veiliger zich uit de voeten te maken, naar Gallië. Hier wilde hij, teleurgesteld in zijn eerzucht, bij Constantijn proberen, wat hem bij zijn zoon was mislukt. Als lokaas moest daartoe dienen zijn jongste dochter

825 Fausta. 28) (De oudste, eigenlijk zijn stiefdochter, was al veel vroeger uitgehuwd, aan Constantius Chlorus).

Met dit huwelijk en de Augustus-titel poogde Maximianus Constantijn te winnen voor zijn plan, hem tot opperkeizer te maken. Maar na de trouwdag, toen de buit eenmaal binnen was, stak zijn schoonzoon geen hand voor hem uit.

830 Omstreeks die tijd beleegde Galerius, ten einde raad na zijn mislukte expeditie tegen Maxentius, een congres te *Carnuntum*, waarbij behalve Diocletianus, ook Maximianus Hercullius was genodigd. Toen deze beide oude wapenbroeders elkaar hier wederzagen, voelden zij maar al te duidelijk hoeveel de jaren hen hadden verwijderd. Welk een contrast tussen de gelaten kluizenaar van *Salona*, die een kalme eenzaamheid had

835 verkozen boven de wereldheerschappij en de onrustige, nog steeds eerzuchtige exkeizer van het Westen! Tevergeefs poogden dan ook en Galerius en Maximianus hun vroegere opperheer te overreden weer ten trone te stijgen en door zijn gezag aan de verwarring een einde te maken. "Als jullie in *Salona* m'n groente zagen, die ik met eigen handen heb opgekweekt, dan zou je dadelijk oordelen, dat ik dit nooit moest proberen," was zijn antwoord 29). Ja, zelfs wisten hij en de belanghebbende Galerius

840

de ex-keizer van het Westen te bewegen, het geusurpeerde purper weer neer te leggen. Hun beider tijd was immers voorbij. In plaats van de (door Maxentius) vermoorde Severus, wist Galerius tot nieuwe augustus van het Westen een oude strijdmakker van hem benoemd te krijgen: *Licinius*, die zich vroeger met hem samen op een veldtocht in Dacië onderscheiden had.

845 Diocles keerde naar zijn moestuinen in Dalmatië terug, maar zijn ex-collega begaf zich naar Gallië. Nog steeds verbitterd over zijn machtsverlies, voelde hij weldra spijt over zijn belofte en besloot hier tot een *staatsgreep*.

850 Van de afwezigheid van zijn schoonzoon, die juist in het Noorden opnieuw tegen de Franken en Alemannen vocht, maakte hij misbruik, door kroonschat en krijgskas te bemachtigen en zich in het sterke Arelatum (Arles) te nestelen. Maar Constantijn kwam ijlings terug om zijn plan te verijdelen. Hij vluchtte naar Massilia. Zijn geworven huursoldaten leverden hem echter aan de belegeraar uit. Nadat deze, op de smeekbeden van zijn vrouw, Maximianus' leven had gespaard en hem vrijliet, poogde de vergrijsde 855 intrigant zijn schoonzoon in diens slaapkamer te vermoorden. Maar zijn dochter Fausta wist het geheim van die aanslag hem uit te horen en verried dit aan haar man, wiens leven zij liever redde dan dat van haar vader nog langer te ontzien. Men legde een gebrekkig en onbruikbaar eunuch in plaats van Constantijn in het echtelijk bed en schoonzoon en dochter, achter een gordijn verscholen, waren getuigen hoe de oude 860 Maximianus, 's nachts de kamer binnengeslopen, zijn gewaande vijand eigenhandig doordolkte. (Lact. de mort, c. XXX).

Op heterdaad betrapt, werd de oude veroordeeld tot een dood naar eigen keuze. Hij liet zich worgen. (Volgens anderen werd hij door Constantijn gehangen).

865 Daardoor waren er maar twee mededingers in het Westen overgebleven: Constantijn en Maxentius. Want Licinius, hoewel de wettig-benoemde augustus van het Westen, vond het voorlopig veiliger (bij gebrek aan troepen?) in het Oosten te blijven, aan het hof van Galerius, en gedroeg zich alsof hij die eens zou opvolgen.

Dit zou spoedig gebeuren. Galerius lag op sterven aan een ongeneselijke kwaal, waarschijnlijk laatste stadium syfilis 30). Zijn Christelijk-gezinde vrouw Valeria 870 weet deze ziekte natuurlijk aan Gods wrekende hand en overreedde hem nu eindelijk de Christenvervolging te staken.

Galerius, hoewel hij heiden bleef, wilde zich toch met de blijkbaar vertoornde Christen-god verzoenen en stemde toe, temeer omdat het doel van de vervolging, massabekeerlingen der "ongelovigen" tot het heidendom, toch was mislukt. Zo vaardigde 875 hij het tolerantie-edict van 311 uit, dat eer machteloze wrok dan verzoening ademt en vooral merkwaardig is, door zijn bijgelovig verzoek aan de Christenen, hun zo machtige God voor zijn genezing te bidden. Maar tevergeefs, hij stierf nog in 't zelfde jaar en werd opgevolgd door Licinius als opperkeizer, die evenals Constantijn, het edict mede had ondertekend.

880 Alleen Maxentius, de niet-erkende usurpator van Italië en Maximinus Daja, de vroegere caesar van het Oosten, die ter wille van Licinius was gepasseerd, deden daaraan niet mee. Maxentius, die nog wel eerst om Galerius te plagen de Christenen had gespaard, werd na diens verdraagzaamheids-edict plotseling Christenvervolger, waardoor hij domweg Constantijn in de kaart speelde.

885 Maximinus Daja, die door Licinius van de opvolging over het Oosten was beroofd, verklaarde hem de oorlog. Maar de ander, hoewel hij sterker stond, voelde zich nog niet voor de strijd gereed en wist door persoonlijke onderhandelingen, op een schip in de Hellespont, Daja tot voorlopige verzoening te bewegen. Licinius werd bevestigd in zijn bezit van het Balkan-schiereiland; Maximinus Daja, behield, voortaan ook 890 augustus betiteld, het verdere Oosten met de hoofdstad Nicomedia, dus verreweg het belangrijkste deel.

Deze Maximinus Daja wordt ons voorgesteld (door Lactantius en Aurelius Victor) als een half-barbaarse jongeman van boerse afkomst, die zich door zijn ruwe vastberadenheid en overtuigd heidendom hoog had weten op te werken in de gunst van 895 Galerius. Voor deze had hij althans niet ondergedaan in onmenselijke Christenmartelingen en ook na diens tolerantie-edict (311) zette hij ze heimelijk en wederrechtelijk voort. Volgens Lactantius was dit te wijten aan zijn ingeboren boosheid, maar de heiden Aurelius Victor vergoelijkt zijn misdaden als meestal bedreven in dronkenschap. Dan kreeg hij vlagen van de wreedste bloeddorstigheid en de 900 laagste lusten; bracht onschuldigen van beide seksen om ze geld af te persen op de pijnbank en liet schone vrouwen en knapen uit de omtrek roven tot buitensporige uitspattingen. Doch zelf bewust van zijn verslaafdheid aan de drank, had hij zijn dienaren in gemoede verzocht, nooit zijn bevelen uit te voeren, voor hij weer nuchter was. Want dan kreeg hij meestal wroeging, zo hij wandaden had gepleegd. Hij leed dus 905 blijkbaar periodiek aan die caesaren-waanzin van beurtelings bruut *genieten* en *vernietigen*, een ziekte, die zovele half-beschaafde heersers van de voor hen te hoge troon heeft neergestort.

Na de dood van zijn voorganger Galerius was zijn eerste daad zich meester te maken van het keizerlijk paleis in Nicomedia. Hij had namelijk zijn trouwlustige ogen 910 geslagen op Valeria, de keizerin-weduwe. Was het alleen om haar persoonlijke

915 beking, zoals Lactantius wil? Mij dunkt, er was nog een andere, politieke reden
daarvoor. Immers aan haar gunstig-gezinde invloed dankten de Christenen het
verdraagzaamheids-edict van de stervende Galerius. Thans, na zijn dood, dreigde het
gezag van die sekte, die Maximinus Daja meer dan iets anders haatte, hand over hand
920 toe te nemen, wyl beide vorstinnen zich steeds meer met Christelijk gevolg
omringden. Het was dus uit *zelfverdediging*, dat hij – met zachtheid of anders met
geweld – haar moest pogen over te halen tot een huwelijk met hem, de fanatieke
heiden, om daarmee openlijk haar overgang te tonen. Daartoe bood hij haar zelfs aan,
zijn eigen vrouw te verstoten. Maar zij weigerde met grote waardigheid, "wyl de
925 doden-as van haar gestorven man nog lauw was". (Lact. de mort., c. 39). Toen nam de
tiran andere maatregelen. Liefdeswraak, zoals Lactantius wil, kan het niet of niet
alleen zijn geweest, maar hij wilde in haar vooral de beschermster der Christenen
treffen. Ware zij waarlijk goedheidens geweest, dan zou hij met haar vervolging 'n
nodeloze wreedheid hebben begaan, nog wel jegens de dochter van zijn oude weldoener
930 en geloofsgenoot Diocletianus en dus tegen Daja's eigen belang. Nu viel zijn
wraakoefening samen met en was waarschijnlijk *gelijksoortig* aan zijn *hernieuwde*
vervolging tegen de Christenen 31).

Hij onteigende Valeria's paleis en verdere bezittingen en deed haar eunuchen en
slaven voor haar ogen martelen. Twee van haar getrouwde vriendinnen – waarschijnlijk
935 Christinnen, die haar stijsden in haar verzet – liet hij (volgens Lactantius) door
een omgekochte Jood van overspel betichten en leverde ze aan beulshanden over.
Valeria zelve werd met haar moeder Prisca verbannen naar een oase in de Syrische
woestijn. Van hieruit schreven zij wanhopige brieven naar haar man en vader
Diocletianus, om haar beide door zijn bemiddeling te verlossen. De oude man zond tal
940 van smeekbrieven hiertoe aan Maximinus Daja, maar kreeg geen antwoord. Daarop zond
hij een zijner bloedverwanten als bode, maar zonder uitwerking.
Men kan begrijpen, hoe dit alles: de mishandeling van zijn eigen vrouw en dochter, de
usurpaties van Constantijn en Maxentius, de beulsdood van zijn vroegere wapenbroeder
Maximianus Herculus, de eenzame ex-keizer verbitterde en zijn droom van een blijde
945 rustige oude dag in teruggetrokkenheid verstoorde.
Intussen had Maxentius zijn positie in Rome danig verzwakt, zowel door zijn sinds 311
plotseling begonnen vervolging der Christenen (waarover vroeger), als door zijn
groeiende *impopulariteit* bij *senaat* en *volk*.

Toen dit regeringscollege, over zijn autocratisch optreden ontevredenheid uitte,
950 begon hij gerechtelijke moorden tegen senatoren, waardoor hij meteen hun goederen
confisqueren kon. Zelfs durfde hij zijn tirannenlusten onbeschaamd uit te leven door
dochters en vrouwen tot uit de hoogste kringen te schaken en te misbruiken. (Zonaras
meldt zelfs dienaangaande een *Lucretia*-verhaal).

Ook maakten zijn quaestoren zich schuldig aan afpersingen bij het belasting-heffen.
955 Tenslotte zag ook het lagere volk zich mishandeld door zijn soldaten. Dit gebeurde
bijvoorbeeld tijdens de verbranding van de tempel van Fortuna. Een grote menigte
snelde toe om het vuur te blussen, maar een soldaat braakte verwensingen uit tegen de
godin en werd door het woedende volk gelyncht. (Zos. II, 13). Uit wraak richtten nu
de pretorianen een bloedige slachting aan onder de menigte, die pas na grote moeite
960 door Maxentius kon worden gestuit.
Slechts een gewest deed een poging, zich van zijn drukkende tirannie te bevrijden,
namelijk Afrika. Hier werd de stadhouder Alexander, een Pannonier (Aur. Vit.) of een
Phrygier (Zosimus) ondanks zijn ouderdom en zijn militaire ongeschiktheid door de
troepen met het purper bekleed. Daarop deed Maxentius terstond een tuchtigingsleger
965 onder leiding van Rufius Volusianus inschepen naar Carthago. Deze bedwong de opstand
spoedig, nam de usurpator gevangen en liet hem worgen. Daarop gedroegen de
overwinnaars zich hier als in een veroverd land. Nadat denunciatoren alle rijken
hadden verraden, die met Alexander in betrekking hadden, gestaan, plunderden de
soldaten hun huizen en vermoordden henzelf, waarna hun geld ten behoeve van Maximinus
970 werd verbeurd verklaard. Gehele wijken van de stad werden verwoest. Ook omliggende
steden deelden dit lot, zoals bijvoorbeeld Cirta, dat later onder Constantijn zelfs
nieuw moest worden opgebouwd en toen verdoopt in "Constantina" (tgw. Constantine).
Over de behaalde buit hield Maxentius in Rome triomf, waarbij hij de oude vijandschap
tegen het vroeger Punische Carthago poogde na te apen.

975 Zo zien we dan in zijn hele gebied: Italië en Afrika zijn heerschappij ontaard in een
militaire terreur, waarbij de burgerbevolking, geen ogenblik meer zeker van bezit of
leven, reikhalzend uitzag naar verlossing.
Doch behalve met zijn eigen onderdanen, raakte Maxentius ook met omwonende vorsten op
slechte voet. Licinius had hem nooit erkend en zijn zwager Constantijn, die na 310
980 nog wel een verbond met hem had willen sluiten, was als "moordenaar van zijn vader"
ontwaardigd door hem afgestoten. (Hoewel hijzelf zijn eigen vader vroeger niet veel
beter had behandeld). Natuurlijk zocht en vond Constantijn toen toenadering tot
Licinius, een ervaren militair als hij, wiens steun hem in geval van oorlog te pas
kon komen. Als bezegeling van het weldra gesloten verbond, had weldra de verloving
985 plaats tussen zijn halfzuster Constantia en de veertig jaar oudere Licinius. Deze

voelde zich toen ook van zijn kant gerustgesteld, te meer daar zijn beide tegenstanders Maxentius, die hem Illyrië dreigde te ontrukken, en Maximinus Daja, zijn oude vijand, in 't Oosten zich reeds met elkaar verbonden hadden.

985 Zo was dan de oorlog tussen Constantijn en Maxentius en Licinius en Maximinus Daja anderzijds onvermijdelijk. Toch brak de eerste veel eerder uit, wegens de steeds hatelijker verhouding tussen de tiran van Italië en zijn zwager. Tot voorbereiding wervten beiden nieuwe huursoldaten. Constantijn in Gallië, Germania inferior en Brittannië; Maxentius in Italië en Afrika. Weliswaar beschikte de laatste over veel meer troepen, maar hij was volstrekt geen militair, laat staan een strateeg, zoals

990 Constantijn. Hij dacht zelfs over een aanvalsplan, 32) door Rhaetië en Helvetië heen tot midden in Gallië en trok daartoe zijn troepen in de Povlakte samen. Maar de eigenlijke toegangspoorten tot Italië, de Alpenpassen in 't Westen, verzuimde hij tijdig te bezetten, zodat ze later openstonden voor Constantijn.

995 Intussen had Constantijn, wiens komst toch al vurig verbeid werd door het onderdrukte Italië, dat naar verlossing snakte, zich bij Christenen en verdraagzame heidenen *sympathiek* weten te maken door zich op te werpen als verdediger van Galerius' tolerantie-edict tegenover de Christenvervolger Maxentius. Hoewel zelf nog geen Christen, werd hij daarmee de beschermer van het Christendom. Ten bewijze daarvan liet hij het teken (XP), het z.g. labarum, de Griekse beginletters van Christos, op

1000 de schilden der vaandels hechten. Ondanks Eusebius' anekdote, dat de keizer in een visioen een vlammeend kruis aan de hemel zou hebben gezien met het onderschrift: *Toi nika* (Overwin hierdoor), ziet men in deze daad *volstrekt geen bekering* van zo'n bloedig heiden tot een godsdienst van weerloosheid en naastenliefde.

1005 Wat dan wel zijn motieven waren? In de eerste plaats zijn *bijgeloof* en echt-heidense symbolenaanbidding. Hij vereenzelvigde eenvoudig met Christus zijn tot dusver uitsluitend vereerde Zonnegod. (Mithras-Helios-Apollo). Immers, diens heilig teken, de svastika (eigenlijk een afbeelding van het "zonnerad") kwam vrijwel overeen met het labarum, zodat dit

1010 veldteken ook voor de zo talrijke Mithras-dienaren geen bezwaar kon zijn. Een ander, eveneens bijgelovig motief was: de toorn van de Christengod, aan wie men de verwarring en rampen toeschreef, die het rijk de laatste tijd teisterden, hierdoor te *verzoenen*.

1015 Bovendien (en dit gaf waarschijnlijk voor Constantijn de doorslag) was het een *geniale politieke zet*, om daarmee de nog kleine maar vast aaneengesloten sekte der Christenen als dankbare onderdanen op zijn hand te krijgen. Hij voelde intuïtief, dat men Christenen, met hun gedweë moraal van onderwerping aan elke Overheid, die hen ontzag in hun godsdienst, gemakkelijker zou kunnen beheersen dan de meer eigengereide, vrijheidslievende heidenen.

1020 Maar het is best mogelijk, dat hijzelf het sprookje van het kruisvisioen in de wereld heeft gezonden om zijn hoofd te omvlechten met een profetisch aureool in de verbeelding van goedgezind bisschoppen en vromen. Hoe heerlijk lachte hun het denkbeeld aan, dat er eindelijk, net als in 't Oude Testament, een strijder Gods was opgestaan, die de Christenvervolgende tirannen uit de weg zou ruimen en het

1025 koninkrijk der hemelen reeds op aarde zou verbreiden! In elk geval liet Constantijn zich deze rol gaarne welgevallen en bewees daarmee zijn zo afstotende huichelarij, een familietrek, die we telkens weervinden in zijn dynastie, maar het sterkst bij zijn latere zoon Constantius.

1030 Maar het was voor hem geen tijd voor religieus gemijmer. Hij moest onmiddellijk zijn maatregelen nemen tot de strijd. Met achterlating van enige regimenten aan de zo (tegen Germanen) beveiligde Rijn grens (Pan. IX, 2), besloot hij, ondanks het afraden van zijn officieren, de veel machtiger vijand *onverwachts* te overvallen. Snel verplaatste hij daartoe zijn troepenmacht naar de voet van de Frans-Italiaanse Alpen, die hij (als Hannibal voor hem en Napoleon na hem) overtrok langs de immer onbewaakte

1035 pas van *Mont-Cenis*. (zie boven). Op de helling vermeesterde hij, bij 't omlaag gaan, na kort beleg het stadje Susa (Segusia), dat evenwel genadig voor plundering werd gespaard. (Pan. X, 21). Doch eenmaal afgedaald in de vlakte van Turijn (Taurini) wachtte hem hier het vijandelijke Italiaans-Afrikaanse leger, dat met de pretorianen tot kern, uit 18000 man ruiters in de voorhoede en 170.000 man voetvolk in de

1040 achterhoede bestond, dus ongeveer een *dubbele* overmacht. (Zos. II). Tegenover hun echt-Romeinse adelaars verhieven zich de labarum-dragende troepen van Constantijn, merendeels bestaand uit Britse en Germaanse barbaren, onstuimig hunkerend om tegen het gehate Rome te vechten. Met het teken des kruises op hun schilden leken zij de legioenen van de nieuwe tijd, aanstormende op de laatste verdedigers van het

1045 heidendom. Maar tevens vertegenwoordigden zij de strijd der opwaarts-strevende provinciën tegen de laatste poging van Italië, door middel van Maximinus' usurpatie, zijn vroegere overmacht te herstellen.

1050 Het eerst vielen Constantijns ruiters (of was het zijn voetvolk?), met ijzerbeslagen knotsen in de vuist, die van de vijand aan, die met man en paard in staal gepantserd (clibanari) haast onverwondbaar leken. Maar door de verrassende slagen van die

moorddadige wapens getroffen, tuimelden er velen uit hun zadels en werden vertrapt onder de hoeven der paarden. Na een vreselijke slachting overwonnen de aanvallers. (Paneg. X, 24).

1055 Onmiddellijk opende Milaan, de Cisalpijnse hoofdstad, zijn poorten voor de overwinnaar, die zijn intocht deed onder het gejubel van overheid en volk. Meisjes en vrouwen durfden zich weer op de straten te vertonen, zonder vrees door Maxentius' satellieten geschaakt en onteerd te worden. (Pan. IX, 7). Maar de bijval der bevrijde burgers kon de veldheer niet te lang ophouden. Hij rukte spoedig verder en bezette eerst de *voornaamste vestingen in de Povlakte*, zowel om tot operatie-basis voor de

1060 verovering van Midden- en Zuid-Italië te gebruiken als om zich niet de eventuele terugtocht te laten afsnijden. (Vergelijk Napoleons verovering van de vestingvierhoek: Mantua-Peschiera-Verona-Legnago op zijn Italiaanse veldtocht van 1797, al ging het toen tegen Oostenrijk). Zo vielen achtereenvolgens Modena (Mutina), Aquileia en na lange belegering ook Verona in zijn handen. Het garnizoen, dat zich

1065 dapper verdedigd had, werd, na overgave, gespaard. Ook Maxentius' andere troepen vochten uitstekend. Maar zij misten alle strategische leiding. Immers, de dwingeland zelf, bleef uit lafheid in Rome, in plaats van aan 't hoofd van zijn leger op te trekken. Doch daar werd de stemming der half-uitgehongerde bevolking hem steeds ongunstiger, zodat zij haast oversloeg tot oproer. Om ze tot bedaren te

1070 brengen, liet hij de ingewanden van offerdieren raadplegen en de Sibyllijnse boeken lezen, ter vorsing van de toekomst. 33) Toen hem dubbelzinnig werd voorspeld, dat degene, die werkte aan de ondergang van het rijk, een jammerlijke dood zou sterven, legde hij dat, in bijgelovige hoop, ten zijnen gunste uit tegen Constantijn 33). Zo vatte hij dan eindelijk moed, toen zijn vijand reeds tot vlak bij Rome was

1075 voortgerukt; en hoewel hij pas, door bange dromen en vrees voor aanslagen gekweld, met vrouw en kind uit zijn paleis naar een geheime woning was gevlucht, trad hij nu "uit zijn schandelijke schuilhoek te voorschijn." (Pan. IX, 16) Eindelijk, na zoveel jaren van laksheid en niets doen, stelde hij zich, in het uiterste gevaar aan het hoofd van zijn trouwe pretorianen. Doch in plaats van binnen Rome te blijven en

1080 vanuit de hooggelegen heuvelstad uitvallen te doen naar de belegeraars, waagde hij opeens al zijn troepen buiten. Maar hoe stelde deze "slaaf in purper" zijn slagorde op? Overlangs aan de noordoever van de Tiber, zodat hij tussen de vijand voor hem, en de rivier in zijn rug was

1085 ingeklemd. Slechts een smalle brug, de pons Mulvia, bleef hem over in geval van terugtocht. Zo moest al de eerste massale aanval van Constantijn, met zijn woeste, in beestenhuiden gehulde barbaren en provincialen, noodlottig werken. Wat niet doorstoken, neergehouwen of doodgeslagen werd, en niet over de nauwe brug kon vluchten, verdronk in het snelstromende water. De usurpator zelf, om een smadelijke

1090 dood in gevangenschap te ontgaan, stortte zich, staalgepantserd, met paard en al in de Tiber. Door zijn zwaarte zonk hij terzelfder plaats op de bodem: "het water weigerde zich te bezoedelen met zijn lijk", zodat dit spoedig kon worden opgevist. Zijn hoofd werd op een speer over de muren gehesen, en de Romeinen getoond, om hen te

1095 overtuigen van zijn dood. Pas toen dorsten de verlorne burgers zich over te geven aan uitbundige vreugde, en haalden Constantijn, onder feestelijk gejubel, in triomf binnen de stad. Hier, in 't paleis, roeide de keizer het huisgezin van de "tiran", dus zijn ongelukkige weduwe en zoontje Romulus, benevens al zijn aanhangers uit. Daartoe hoorden ook de *pretorianen*, die zijn verheffing hadden veroorzaakt, en zo werd deze garde voor eeuwig afgeschaft.

1100 De *senaat*, door Maxentius onderdrukt, werd evenwel *hersteld*, en de families der senatoren waarvan velen vroeger zich uit vrees bij de usurpator hadden aangesloten, liet de keizer wijselijk in leven. Valse aanklagers of *delatoren* die ook de verste relaties van Maxentius poogden te belasteren, werden echter volgens edict van 18 Januari 313 (Cod. Th. 10, 10, 1) *met de doodstraf bedreigd*. Dit betekende dus: *algemene amnestie*. Zo verwierf Constantijn zich populariteit bij volk en senatoren.

1105 In de eerste roes van bevrijdingsvreugde begon het stadsbestuur dan ook een triomfboog op te richten voor Constantijn. Maar toen deze feestelijke opwinding voorbij was, bleek men zich Constantijn als verlosser te hebben geïdealiseerd. De keizer had intussen, ter bestrijding van de oorlogskosten, een algemene *schatting* (census) uitgeschreven voor de hoofdstad (1 december 312). Toen vele aanzienlijken te

1110 hoog daarin waren aangeslagen, vermeerderde hij in plaats daarvan de belastingdruk op de lagere burgers. Slechts diegenen onder hen, die konden bewijzen, dat die extra belasting voor hen te zwaar was, hoefden niet meer te betalen dan zij volgens de eerste census op zich genomen hadden (Cod. Th. 13, 10, 1.).

1115 Bovendien kreeg de nieuw-benoemde senaat slechts een eervolle *schijn* van gezag. Ook de zetel der regering werd niet naar Rome verplaatst. Integendeel, zo gauw hij kon, nog eer zelfs de begonnen triomfboog was voltooid 34), reisde de keizer naar Milaan, en betrok daar voorlopig het oude paleis van Maximianus, zonder evenwel een vaste residentie te kiezen, (eind januari 313).

1120 Bovendien had hij hier een samenkomst met Licinius afgesproken. Deze, hoewel Constantijns bondgenoot, had hem niet geholpen in de strijd met Maxentius,

waarschijnlijk daar hij hoopte, dat beide tegenstanders, zijn mededingers, elkaar zouden verzwakken, zo niet vernietigen. Hierin was hij bedrogen door Constantijns onverwachte overwinningen. Hij zag nu, dat hij de machtigen collega in 't Westen te vriend moest houden, vooral voor zijn dreigende oorlog in het Oosten met Maximinus Daja. Geen wonder dus, dat Constantijn de ruwe, ongeletterde, aan godsdienst-zaken volslagen vreemde Licinius gemakkelijk kon overhalen, om Galerius' tolerantie-edict van 311 uit te breiden in gunstige zin voor de christenen.

Dit edict had namelijk het bezwaar dat het slechts *duldend* van de christenen bedoelde, maar geen staatsrechtelijke gelijkstelling. (Dus bijvoorbeeld geen toegang tot staatsbetrekkingen die Diocletianus hen had ontnomen). Verder was een brandende vraag onaangeroerd gebleven, namelijk de al of niet teruggave van de gesecculariseerde kerkelijke goederen. Dit was natuurlijk de wens van de geestelijkheid; maar vele stukken grond waar vroegere kerkgebouwen stonden of hadden gestaan waren door proconsuls of prefecten hetzij verkocht, hetzij aan gunstelingen weggeschonken.

De kwestie werd nu als volgt opgelost:

- 1) Niemand mocht bemoeilijkt worden in zijn godsdienst;
- 2) Aanhangers van alle religies hadden toegang tot staatsbetrekkingen en dezelfde burgerlijke rechten;
- 3) Vroeger kerkelijk goed kregen de christenen terug;
- 4) De gedupeerde nieuwe heidense eigenaars ervan konden door bemiddeling van de stadhouders schadeloosstelling ervoor ontvangen van de staat.

Deze besluiten voegden de keizers samen tot het verkeerdelijk zo geheten "edict" van Milaan, wjl het geen edict is, doch slechts een *rescript*, d.w.z. een rondzendbrief aan stadhouders en prefecten, doch die (evenals een edict) openlijk moest worden aangeplakt. Door dit laatste wordt de vergissing van Eusebius verklaard, die op grond van de openbaarheid het houdt voor een edict, hoewel uit de vorm zelf, waarin hij het overlevert blijkt dat het een *rescript* is. (Euseb. Hist. Eccles. X, 5; ook in iets andere bewoording bij Lactantius. De Mort. XXXXVIII; zie verder noot 35).

Een tweede doel van hun samenkomst was het plechtig huwelijk tussen de 60-jarigen Licinius en het nauwelijks 16-jarige stiefzusje van Constantijn, Constantia, een huwelijk zonder liefde, louter om redenen van staat. Op dit bruiloftsfeest nodigden beide keizers ook de oude, nog altijd levende Diocles. Ongetwijfeld dreigde hem daar de dood. Maar hij doorzag de valstrik der beide zo menslievende christenvrienden, en verontschuldigde zich wegens zijn vergevorderde leeftijd (68 j.) Daarop toonden Constantijn en Licinius hun ware aard, en zonden de rampzalige grijsaard dreigbrieven dat hij het vroeger had gehouden met Maxentius, en nu nog steeds met Maximinus. Had Diocletianus maar op deze laatste, de kwelduivel van zijn vrouw en dochter kunnen vertrouwen! Maar hij bevond zich, behalve door zijn naaste omgeving, door allen die aan hem hun verheffing dankten, zoals Licinius, verraden en verlaten.

Levensmoede, en vrezend, anders in handen van zijn vijanden te vallen, nam hij gif in, (Epitome de Caesaribus, 39) of liet zich doodhongereren (Lact., de Mort LII) 36). Na de samenkomst te Milaan vergezelde Constantijn de pasgetrouwden vermoedelijk een eindweegs naar het Oosten, althans de 16e februari vinden we hem te *Sirmium* in Neder-Pannonië. Hier kondigde hij, terwijl zijn zuster en zwager verder reisden, een keizerlijk besluit af, (Cod. Theod. 7, 21, 1) en gaf zodoende te kennen, dat hij deze *Westelijke Illyrische* provinciën (Noricum, Opper- en Neder-Pannonië en Dalmatië) *rekende tot zijn rijk*. Dit kon hij doen, omdat te Milaan *géén bepaalde grens was vastgesteld tussen het gebied van de Oosterse en Westerse keizer*, evenmin als eenmaal tussen Diocletianus en Max. Herculus. Doch met evenveel recht kon Licinius West-Illyrië als *zijn* gebied beschouwen, en zo werd deze ongeregelde toestand de oorzaak van een weldra volgende twist tussen de twee. Maar thans was Licinius juist gewikkeld in een strijd met Maximinus Daja, en kon geen aandacht wijden aan West-Illyrië (=de diocees "Pannonia").

Vanuit Sirmium trok Constantijn over Noord-Italië weer terug naar Gallië, waar hij begin Augustus 313 Trier bereikte. De inwoners van die streek stonden verbaasd over de geweldige snelheid, waarmee hij in nog geen jaar Italië had veroverd, zodat hij nu weer in hun midden trad, om hen tegen de Germanen te beschermen. Deze, de Franken, waren namelijk Neder-Germanië binnengevallen, en weldra had de keizer ze verslagen en teruggedreven. (eind oktober 313) (Paneg. IX, 21).

Intussen werd in het verre Oosten, reeds een paar maanden na Maxentius' val zijn voormalige bondgenoot Maximus Daja met hetzelfde lot bedreigd. Om dit te voorkomen, trad hij aanvallend op, stak de Bosporus over, nam Byzantium, maar leed de nederlaag tegen Licinius bij Adrianopel (30 april 313), na een mislukte poging diens leger om te kopen, en verraad van zijn eigen troepen. Naar Klein-Azië overgestoken, trok hij zich terug achter het Taurische hooggebergte, hopende in Egypte nieuwe soldaten te kunnen werven. Maar onderweg stierf hij in Tarsus, hetzij door zelfmoord, hetzij door een toevallige dood, die hem vrijwaarde voor het vonnis dat hem dreigde. Op zijn sterfbed zou hij, onder vreselijke pijnen, Christus om vergiffenis hebben gesmeekt (Lact. de Mort. en Euseb. Vita Const.).

Zo scheen het aan de Christenen van die tijd, zoals Lactantius, dat hun God een

streng gericht had gehouden over alle vervolgers van zijn kerk. Galerius, de
eigenlijke aanstichter, was weggerukt door een afschuwelijke kwaal; Diocles,
Maxentius en mogelijk ook Maximinus Daja door zelfmoord. En zelfs bezocht de
1195 wrekende, al te wrede God de zonden der vervolgers (volgens Lactantius) in hun
onschuldige vrouwen en kinderen.
Want Licinius, als Daja's opvolger gehuldigd in Nicomedia, toonde al dadelijk een
even onmenselijkheid als deze, door diens beide minderjarige kinderen, alsook
Candidianus, een nu 20-jarige voorzoon van wijlen zijn weldoener Galerius,
1200 meedogenloos te vermoorden. 37) Bovendien tekende hij ook het doodvonnis der
verbannen vorstinnen Valeria en Prisca, 38) die nauwelijks verademend na de dood van
hun vervolger Maximinus Daja, pijnlijk werden verrast door het gerucht hiervan. Zij
besloten uit Syrië te vluchten, in eenvoudige kleren, als vrouwen uit het volk
vermomd, en zwierven zo door de provinciën. Maar herkend bij Thessalonika werden zij
1205 voor de medelijdende ogen der machteloze menigte onthoofd. (313)

NAAR DE ALLEENHEERSCHAPPIJ.

Vol bezorgdheid zag Constantijn, die zelf streefde naar de alleenheerschappij, die
snelle machtsaanwas van zijn medekeizer aan. Hij was in de oorlog met Maximinus Daja
onzijdig gebleven, evenals Licinius indertijd in zijn oorlog met Maxentius, en had
1210 (evenals deze toen) gehoopt, dat beide zijn mededingers elkander zouden verzwakken,
waarna hijzelf door gewapende bemiddeling zijn voordeel zou kunnen vinden. Maar nu
kwam Licinius versterkt uit de strijd te voorschijn als zijn gelijke, als keizer over
het hele Oosten.

Bovendien kon hij Licinius' gruwelen, hoewel zelf niet minder wreed, waarschijnlijk
1215 niet alle goedkeuren. Geheel nutteloos waren de volstrekt onschuldige en
onschadelijke Prisca en Valeria vermoord. Daardoor maakte Licinius het nieuwe bewind
bij de bevolking impopulair. De christenen, nauwelijks ontwaakt uit de roes van
blijdschap om de val van hun vijand Daja, vreesden, bij die nieuwe bloedige terreur,
spoedig voor hun eigen veiligheid.

1220 Ook de onzekere grens tussen de gebieden der beide keizers bracht de verwijdering
teweeg. 39) Want L. meende, evengoed als Constantijn, aanspraak op West-Illyrië te
kunnen maken, en beschuldigde zijn collega, hem deze provinciën te hebben onttroegeld
(Zos. lib. II, 18).

Een aanleiding tot de strijd, die beide eierzuchtige veldheren, evenzeer wensten, deed
1225 zich weldra voor.

Licinius poogde misbruik te maken van Constantijns verblijf in het verre *Trier*
(herfst 313 tot herfst 314) door in Italië tegen hem te intrigeren. Hij stuurde
namelijk zijn vertrouweling Senicio naar het Westen, om diens broeder Bassianus,
getrouwd met Anastasia, een zuster van Constantijn tegen hem op te stoken. Deze was
1230 door Constantijn tot caesar en bestuurder van Italië benoemd, maar met veel te weinig
macht naar zijn zin. Gretig aanvaardde hij dan ook het heimelijk voorstel van zijn
broer Senicio, en begon zich verraderlijk tegen Constantijn te wapenen.

Maar deze ontdekte de doortrapte intrige, liet Bassianus doden, en eiste uitlevering
van de gevluchten Senicio. Licinius weigerde en liet zelfs in het onzekere
1235 grensgebied Pannonië, in de stad Emona, niet ver van Venetië, de beelden van zijn
mede-augustus afbreken, ten teken dat hij dit land als het zijne beschouwde. (Anon.
Vales. cap. V).

De Westerse keizer besloot nu hardhandig en doortastend op te treden. Vanuit het
Noorden (hij vertoefde namelijk te Trier) rukte hij binnen het Donaugebied (Neder-
1240 Pannonie) en versloeg, aldaar, met slechts 20.000 man voetvolk en ruitery, het bijna
tweemaal zo sterke leger van zijn vijand bij Cibalae (Vinkovcze). Daarna bezette hij
de naburige vesting Sirmium (Mitrovitza), waar hem de vrouw, het pasgeboren zoontje
en de schatkist van de gevluchten Licinius in handen vielen. Voorts joeg hij hem na
1245 in de vlakte van Thracië, waar hij hem, na onderhandelingen geweigerd te hebben,
Licinius had zijnerzijds intussen Valens zijn grenscommandant tot augustus 40)
benoemd, zonder Constantijn erin te kennen. Toen hij dan ook nogmaals afgevaardigden
tot de overwinnaar zond, eiste deze allereerst dat Valens van zijn rang werd beroofd,
en Senicio werd uitgeleverd. Om zichzelf te redden, stemde Licinius daarin toe, liet
1250 zijn generaal Valens doden, 41) en leverde Senicio uit als "aanstichter van alle
kwaad," 42) waarna met deze hetzelfde gebeurde. — Bovendien moest Licinius heel zijn
Europees gebied, behalve Thracië aan zijn zwager afstaan, (vrede van oktober 314).
Dat Constantijn hem toen niet dadelijk al in de eerste oorlog vernietigde, waartoe
hij stellig in staat was geweest, had de overwonnelling waarschijnlijk te danken aan
de voorspraak van zijn vrouw Constantia.

1255 Daarna raakten de keizers ogenschijnlijk verzoend; voor het volgend jaar lieten ze
zich zelfs beide tot consuls benoemen. Daarna verhieven ze, na gemeenschappelijk
overleg, 17 maart 317, hun zonen tot caesars. 42a). Zo werden in het Westen Crispus,
gewettigde bastaard van Constantijn, hem geboren uit de bijzit Minervina, en diens
halfbroer Constantinus, zoon van Fausta, en maar pasgeboren, — tot die rang verhoogd;
1260 en in het Oosten Licinius de jongere (Licinianus), nauwelijks 20 maanden oud.

1265 Officieel bleven beide keizers gelijk in aanzien, maar de macht van het Westerse rijk overwoog verre dat van het Oosten. Licinius zon verbitterd achter het masker van verzoening op wraak, en Constantijns machtshonger was nog lang niet gestild. Het was duidelijk dat het Romeinse rijk hen beide niet tegelijk als heersers kon dulden. Noodlottig voor hemzelf speelde de Oosterse keizer die van het Westen in de kaart. Hoewel het in zijn voordeel was geweest, de stadig aangroeiende christenen, vooral talrijk in zijn nu overgebleven Oosterse provinciën, ging hij uit wrok tegen zijn mededinger over tot vervolging.

1270 Zijn eerste en ergste grief gold de priesters, die vanaf de kansel Constantijn verre boven hem verheerlijkten als de ware strijder Gods. Wel baden zij ook voor hem in hun kerken, maar hij voelde dat dit officieel gebed niet van harte ging, en overschatte in zijn wantrouwige verbeelding hun geheime afkeer. Verder raakte ook hij, net als vroegere keizers, bevreesd voor hun half politieke organisatie, die hij aanzag als een element van onrust in zijn rijk. Toch had hij, met wat juistere kijk op hun geloofsleer van eerbied aan de overheid, zich wel van hun steun en trouw kunnen verzekeren. In plaats daarvan prikkelde hij tactloos hun haat.

1275 Allereerst verbood hij de bisschoppen elkaar te bezoeken, en kerkvergaderingen te houden. Deze concilies waren namelijk reeds lang ontaard tot gevaarlijke ovens van onderlinge twist, ja van ontevreden gestook tegen het gezag van heidense keizers. Zijn verdere maatregelen herinneren aan Diocletianus. Zo stelde hij, om beter op het leger te kunnen rekenen, het offeren daarvoor *verplicht* 43). Wie hier niet aan voldeden, dus allereerst de christenen werden er uit gestoten. Ook uit zijn eigen hofstoet verdreef hij alle christenen 44), verbande ze naar woeste, onherbergzame streken, of verlaagde ze tot de slavenstand, om anderen te dienen, terwijl hij hun goederen tot zich trok. Doch deze laatste, inhalige daad bracht hem dubbel voordeel.

1280 Want hierdoor beperkte hij meteen het aantal hovelingen en eunuchen, naar zijn zeggen "de muizen en kakkerlakken van zijn paleis" 45).

1285 Maar ook tegenover andere rijke onderdanen gedroeg hij zich uiterst hebzuchtig en wreed. Velen veroordeelde hij zonder schuld, alleen om willekeurig hun goederen te confisqueren 46). Zelfs wie lang overleden waren, bracht hij voor dat doel op de lijst der gevonnisten, en ontnam dan hun erfgenamen hun wettig bezit. Aan de vrouwen van zijn verbannen en totaal geruïneerde slachtoffers vierde hij zijn lage driften bot, of leverde ze daartoe over aan zijn slaven.

1290 Toch plaagde deze oude wellusteling de christenen met het hypocriete bevel, dat mannen, en vrouwen, zogenaamd voor de zedelijkheid, afzonderlijk godsdienstoefeningen moesten houden. Vrouwen mochten slechts bij haar eigen seksegenoten biechten en catechismus leren. Bisschoppen die daaraan weerstand boden werden gedood, of als dwangarbeiders in de bergwerken gestuurd, en hun kerken gesloopt of gesloten 47). Ja, hij liet zelfs weer de kruisdood, die Constantijn om christelijk gevoel te sparen had afgeschafte, bij voorkeur gebruiken tegen zijn slachtoffers. Zo bleek hij een herleefde Galerius, en ontpopte zich hoe langer hoe meer als een onverdraagzaam bijgelovige heiden, 48) die zich omgaf met Egyptische waarzeggers en vogelzieners, en zelfs weer ingewandoffers raadpleegde.

1295 Daarom daalde hij dan ook in achtning bij de verlichte, van bijgeloof verlost heidenen, zoals literatoren, sofisten, juristen, ja bij alle intellectuelen, en hij haatte ze wederkerig. Deze militaire woesteling noemde uit totale onkunde inzake letteren en wetenschap deze een "openbare pest", 45) vooral het bedrijf van rechters en advocaten. Hij vond ze niets dan nutteloze praatjesmakers, waar hij wel een beetje gelijk aan had in deze tijd van lege retoriek en woordenzwimel. Overigens achtte hij

1300 alle geordende rechtstoestanden in zijn rijk overbodig, daar toch alles moest buigen voor zijn willekeur, waarmee hij naar believen zijn onderdanen van vrouwen of vermogens beroofde.

1305 Een goed gevolg had zijn schraapzucht; hij was een zuinig financier, en verspilde niet nodeloos de middelen van de schatkist. Ook waren door de vele confiscaties ten koste van rijke stadsbewoners hoge belastingen niet nodig, zodat de armeren het goed onder hem hadden. Vooral bevoorrechtte hij zijn vroegere standgenoten, de landjonkers en boeren, zowel uit saamhorigheidsgevoel, als omdat hij begreep dat van goede landbouw en veeteelt de welvaart van zijn gewesten afhing.

1310 Doch op de christelijke meerderheid van deze Oosterse bevolking kon hij *niet* vertrouwen. Ook zijn leger, al bestond het thans geheel uit heidenen, was niet meer zo weerbaar als vroeger, daar het beste deel, de Illyrische legioenen, indertijd met de diocesen Pannonia (=Illyricum) en Moesia indertijd door Constantijn was ingepalmd (314). Dit bleek dan ook in de komende oorlog met Constantijn.

1315 Deze aasde al lang op een gelegenheid daartoe, en vond haar eindelijk bij een voorgewende inval der Goten in Thracië, die, wanneer wij Jornandes XXI mogen geloven, 49) door Constantijn was gekocht en betaald als een handig komediespel. Hij trok Thracië, Licinius' gebied, nu binnen, versloeg de Goten zogenaamd, maar liet de buitgemaakte "gevangenen" heimelijk werven voor zijn leger. Toen Licinius zich terecht over schending van zijn territorium beklagde, brak de oorlog uit (zomer

1320 324).

1325

1330

Deze tweede, trouweloze oorlog tegen zijn medekeizer, had nog meer dan al zijn vorige veldtochten, uiterlijk het aanzien van een godsdienstoorlog, ja een kruistocht. Als altijd in de aanval, trok hij met zijn pas versterkt leger van 100.000 man, onder de vanen van het Christusteken, tegen zijn collega op. Deze, onvoorbereid, concentreerde
1335 snel zijn nog veel talrijker troepen in Thracië, vuurde ze aan door hun voorvaderlijke adelaars en godenbeelden en gunstige orakelspreuken, en poogde zijn vijand de overtocht over de Ebrus (Maritza) te beletten. Dit scheen te lukken, want een tijdlang lagen beide legers werkeloos langs de oevers tegenover elkaar. Daarop verzon Constantijn een krijgslist. Hij leidde Licinius' aandacht af, door bij een
1340 zeer nauw gedeelte van de rivier, gevelde boomstammen bijeen te brengen, om hem te doen wanen dat hij daar een brug wou bouwen. Natuurlijk deed zijn tegenstander aan de overkant hetzelfde. Maar plotseling, op een heel andere plek, waar de rivier doorwaadbaar was, sprong hij te paard door het water met een twaalftal ruiters, stortte zich bij verrassing op de vijand, die daar toevallig ongedekt was, en richtte
1345 onder diens voetvolk een grote slachting aan. Intussen had zijn overige ruitery en infanterie zijn onstuimig voorbeeld gevolgd, en stormde ook, dwars door de stroom, naar de anderen oever. Zo ontspoon zich de slag in de vlakte van *Adrianopel*, waar Constantijn, met de schrik als bondgenoot overwon, (3 juli) 50) en weldra 34.000 doden, merendeels van de vijand, het veld bedekten. Toen snelde hij Licinius
1350 achterna, die naar Byzantium vluchtte, en sloeg zelf het beleg voor de stad. Daartoe liet hij ook zijn vloot van 200 oorlogsschepen vanaf de Piraeus naar het Noorden stevenen. Bevelhebber was zijn oudste zoon, de kroonprins *Crispus*. Gaan we even zijn verleden na. Zijn geboortjaar is onzeker, maar vermoedelijk 306 (volgens Seeck: 307) 49). Constantijn had hem verwekt bij een concubine Minervina, daar in zo'n zwerfend soldatenleven onwettige omgang met vrouwen uit de legeretros, marketentsters of slavinnen, regel was.
Deze bastaard nu was later geëcht, en van jongs af gedrild in het vak van zijn vader, de militaire dienst. In 317, 1 maart werd hij tot caesar benoemd, tegelijk met zijn
1360 halfbroer Constantinus (toen pas geboren) en Licinianus, het zoontje van Licinius en Constantia, die nauwelijks 20 maanden was. Mogelijk vanaf dit jaar of nog eerder (op zijn vroegst 314) kreeg hij tot leermeester de christen-redenaar Lactantius, die toen juist naar het Westen, vermoedelijk naar het culturele centrum Trier in Gallië was gereisd, daar ook de keizer hier 314 (januari-oktober) en 316 (januari-februari) vertoefde. Maar deze geestesontwikkeling was maar bijzaak vergeleken bij de militaire
1365 leerschool die hij moest doorlopen. Reeds in 320, op zijn veertiende jaar overwon hij op een veldtocht Franken en Alemannen. We lezen een hooggestemde lofspraak over zijn militaire talenten in een feestrede van 321, 1 maart ter ere van de *quinquennialien* (vijfdejaarsbegin) van de zgn. "regeringen" der twee Westelijke caesars. 50a). Bij die gelegenheid was de prins, na zijn prestaties aan de Rijn, naar het paleis van zijn vader te Sirmium (Pannonië) ontboden, en toonde toen al, bij zijn mars daarheen, dezelfde onvermoeibare snelheid en gehardheid als zijn vader. In dit jaar benoemde
1370 Constantijn hem tevens, evenals zijn broer Constantinus Jr. tot *consul*, en huwde Crispus uit aan een zekere Helena, bij wie deze al in het volgende jaar (322, 30 oktober) een kind kreeg. 50b). Doch het consulaat der beide prinsen werd in Licinius' rijksdeel niet erkend, evenmin als de Westerse consulaten der volgende jaren. Dit bewijst de stijgende vijandschap der beide opperheersers, en meteen de onmogelijkheid dat Crispus' vrouw Helena een dochter van Licinius zou zijn geweest 51).
Na te land tegen de barbaren zijn militaire bekwaamheid te hebben getoond, moest Crispus weldra, in de 2e oorlog tegen Licinius ook ter zee, als admiraal, zijn talent
1380 bewijzen. Toevallig was de zuidwestenwind hem gunstig, zodat hij tegen de stroom in, die in de Hellespont van het N.O. naar het Z.W. loopt, de nauwe trechter van die zeestraat kon binnenzeilen. Aan de mond daarvan, voor de ingang van de Propontis, wachtte hem de veel talrijker zeemacht van de vijand, ongeveer 350 galeien, merendeels bemand met
1385 Griekse Klein-Aziaten, Phoeniciërs en Egyptenaren, onder bevel van Amandus of Abantos, waarschijnlijk noch een Griek noch een Romein. Al deze inderhaast gepreste Oosterlingen vochten niet voor hun eigen zaak, en waren, van nature toch al onkrijgshaftig, niet opgewassen tegen Crispus' vloot, bemand met Illyriërs, Grieken en Spanjaarden. Deze had trouwens nog een ander voordeel. Dit bleek bij zijn
1390 plotselinge aanval, toen hij met zijn kleine snelle schepen zich stortte temidden van de zware, lomp gebouwde galeien van de vijand, (vergelijk de Engels Hollandse vloot tegen de Spaanse in 1588). Door hun lastige beweegbaarheid konden zij in die nauwe ruimte niet snel genoeg manoeuvreren maar drongen dicht opeen en verbrijzelden elkaar door de druk, zodat Crispus er heel wat kon doen enteren, de bemanning vernietigen,
1395 en er andere in de grond deed boren. Toen de nacht het gevecht beëindigde, kon Abantus, die de veel kleinere vloot van zijn tegenstander eerst had veracht, nauwelijks het treurig overschot van zijn scheepsmacht in de Klein-Aziatische haven van Ajax, terwijl Crispus de zeilen deed strijken voor Eleous (in Thracië). De tweede dag stak een sterke noordenwind op, waardoor Abantus uit zijn haven naar
1400 het Z.O. kon zeilen, de vijand tegemoet, die daardoor werd stilgelegd. Hij aarzelde

echter om snel door te varen, en liet zo het juiste ogenblik tot de aanval ongebruikt voorbijgaan. Zodra beide vloten elkaar waren genaderd, keerde de wind geheel om tot zuidwest, dreef Abantus terug, en gaf Crispus kans tot een nieuwe aanval, waarbij hij heel wat schepen van de ander in de grond deed zinken. Bovendien wierp een sterk opstekende storm als bondgenoot de meeste overige schepen van A. te pletter tegen de rotsen van Klein-Azië.

1405 Slechts 4 van de 350 schepen wist hij met zich te redden in overhaaste vlucht naar Chalcedon.

Intussen werd Licinius' positie in het belegerde Byzantium hoe langer hoe

1410 gevaarlijker. Constantijn had rondom de muren van de stad hier en daar wallen laten bouwen van dezelfde hoogte waarop hij houten torens oprichtte die met hun slingertuig en geschut de soldaten daarbinnen bestookten. Op sommige plaatsen had hij de bouw van deze wallen achterwege gelaten, en bebeukte daar met stormrammen de stenen muren van de stad. Langer verdediging was onmogelijk, vooral nu zij ook van de zeezijde zou

1415 worden omsingeld. Daarom besloot Licinius met de krijgskas te vluchten naar Chalcedon in Klein-Azië, waar hij nieuwe troepen hoopte te lichten. Want slechts een klein gedeelte van zijn macht had hij in overtocht over de Propontis in veiligheid gebracht. Zijn onderbevelhebber Martinianus verklaarde hij tot Caesar en zond hem in 't Z.W. naar Lampsacus aan de rechteroever van de Hellespont, terwijl hijzelf de

1420 Bosporus-oever poogde te bewaken. Maar hij kon Constantijn niet beletten, 2 mijlen ten Z. van Chalcedon met een grote overmacht te landen, en werd zo beslissend en moorddadig verslagen, dat er van zijn 70.000 man troepen maar 30.000 overbleven. 52) Nu bleek het hoe onvoorzichtig hij had gehandeld, zijn leger in tweeën te verdelen, want hijzelf was al verslagen toen Martinianus vanuit Lampsacus hem te hulp kwam, die

1425 eveneens tegen C. de nederlaag leed. Hierna gaf het hopeloos ingesloten en uitgehongerde Byzantium zich over, en ook Chalcedon opende voor de keizer zijn poorten.

Op de hielen gevolgd door Constantijn vluchtte Licinius met vrouw en kind en zijn sterk gedund leger naar de hofstad Nicomedia. Hier liet hij, na een kort beleg, om

1430 onderhandelingen verzoeken door zijn vrouw Constantia. Deze kreeg van haar halfbroeder Constantijn de verzekering onder ede, dat het leven van haar man gespaard zou blijven en haar zoontje het Caesar-ambt zou behouden, waarna de oude overwonneling te voorschijn trad en het keizerlijk purper aan de voeten van de overwinnaar legde (najaar 324).

1435 Martinianus werd gevankelijk naar Cappadocië gevoerd; Licinius met vrouw en kind naar Thessalonika gezonden, om daar als particulier in veiligheid te leven. Maar het volgend jaar werd hij bij verrassing opgelicht uit huis, en eer zijn vrouw nog voor hem kon bemiddelen, met schending van de eed geworgd. (Zos. II, 28). Tot motivering van die daad diende de bewering, dat Constantijns oud-strijders de dood van hun

1440 voormalige, nog steeds gevaarlijke vijand eisten, en dat deze, doortrapt als hij was, met zijn eigen afgedankte soldaten, ja zelfs met Goten van over de Donau samenspande, om weer keizer te worden. De waarheid was, dat Constantijn zo'n usurpatie van het purper, als eens zijn schoonvader de ex-keizer Maximianus had geprobeerd, toch maar liever een tweede maal wou voorkomen. Voor dit doel kon geen eedbreuk hem deren.

1445 Dit was nu na Maxentius en Bassianus, al de derde zwager, die deze brave christenbeschermer doodde. Wanneer zouden zijn eigen, nog nadere bloedverwanten aan de beurt komen voor de beul?

CRISPUS EN FAUSTA.

1450 Om dezelfde tijd bleek ook een verwijdering te zijn ontstaan tussen de keizer en zijn oudste zoon Crispus. Deze was toen namelijk niet herbenoemd voor het bestuur van Gallië, maar werd, hoewel hij caesar bleef, vrijwel gevankelijk gehouden aan het hof van zijn vader.

Dit trof des te pijnlijker, daar Crispus al voor de oorlog met Licinius, in het begin

1455 van 324 tot het ereambt van consul was verkozen. Wat was de oorzaak van zijn ongenade?

Allereerst werd zijn vader *jaloers* op de geweldige volksgunst die veeleer zijn achttienjarige zoon, jong en innemend, dan hemzelf, de vijftigjarige keizer, te beurt viel na hun beider overwinning op Licinius. Ook bij de soldaten was de prins, die

1460 reeds als kind onder hen verkeerd had, uiterst populair. Wellicht liet hij zich daar te veel op voorstaan, wat het wantrouwen wekte van Constantijn.

Bovendien bestaat er in alle absolutistische staten een natuurlijke tegenstelling tussen de vorst en de troonopvolger, die vaak anders dan zijn vader zou willen regeren, volgens de ideeën-stroom van een jonger geslacht, en daarom door hem

1465 gevreesd wordt als een gevaarlijke mededinger.

Tenslotte heeft Crispus mogelijk, tot grotere argwaan van zijn vader de meinedige vermoording van Licinius afgekeurd, en ook het feit dat diens zoontje Licinianus, in strijd met het verdrag van 324, als caesar bleef afgezet, en werd vervangen door

1470 *Constantius*, de tweede zoon van Constantijn (8 november 324) 53a).

Doch de feitelijke bewerkster van zijn ongenade was zijn stiefmoeder Fausta.

Was inderdaad, zoals Zosimus en Zonaras 53b) beweren, wraak wegens een teleurgestelde passie haar drijfveer, en speelde zij tegenover Crispus, hoewel hij getrouwd was, de rol van een Phaedra?

1475 Of was het eerezucht om haar eigen drie kinderen het troonrecht te verzekeren ten koste van haar stiefzoon, die hun daartoe in de weg stond?

Beide eigenschappen, zowel tomeloze *losbandigheid* als *eerezucht*, waren overerfelijk in het geslacht der Herculiërs, waaruit zij stamde. Haar vader Maximianus misbruikte zelfs de lichamen van gijzelaarsters, die wegens schulden in de kerker waren

1480 geworpen, en voor haar broer Maxentius, was tijdens tirannie, geen enkele Romeinse dame van aanzien veilig. Daarnaast hadden beiden een brandende, maar bruto-onhandige eerezucht. De oude Maximianus Herculeus had slechts op bevel van Diocletianus het purper neergelegd, maar riep zich daarna nog tweemaal tot imperator uit, telkens zonder succes.

Diezelfde oven van eerezucht en verboden passies smeulde nu ook in zijn dochter

1485 Fausta. Mogelijk waren er, bij haar gestook tegen Crispus, beide driften in het spel. Niet dat zij geen liefde voelde voor haar wettige man, Constantijn, want zij had hem eens, nu veertien jaar geleden, het leven gered, met opoffering van haar eigen vader. Maar hij was zoveel ouder dan zij, en nu leek zijn knappe, kranige zoon Crispus, zoals hij, achttienjarig overwinnaar, terugkwam uit de oorlog, precies het verjongde

1490 evenbeeld van zijn vader. En zij was nauwelijks dertig, en voelde zich vaak, om zaken van staat, door haar man verwaarloosd. Geen wonder dan ook, dat zij met haar hittig temperament weldra in hevige hartstocht jegens haar jonge stiefzoon ontlaaide. Maar aanvankelijk poogde zij die verboden drang angstvallig te verbergen, zo mogelijk te smoren. Geen beter middel daartoe, dan door eerezuchtige moederzorg voor haar eigen

1495 zonen zichzelf een haat tegen Crispus te suggereren.

Eerst lukte het haar, hem bij de keizer in vage verdenking te brengen van staatsgevaarlijk, zonder hem nog van een bepaalde daad te betichten.

Weldra kwamen ook *kerkelijke* twisten de tweedracht tussen vader en zoon verergeren. Voor de synode van Nicaea begon, was de keizer, doortoedoen van zijn hofprediker

1500 Hosius, meteen een gunsteling van Fausta, al gewonnen voor de orthodoxe partij. En de keizerin wedijverde natuurlijk in fel Katholieke gezindheid met haar man. Een christelijk zondebesef om haar eigen verholten, maar nog niet gesmoorde hartstocht dreef haar tot steeds strenger devotie. Maar geen trouwe kerkgang, geen zelfkastijding tijdens de grote vasten voor Pasen – toen bij Christenen vaak

1505 gebruikelijk – kon de duivel in haar doden.

Intussen stelde Crispus, als jong officier, waarschijnlijk weinig belang in theologische debatten, en verachtte al dat opzichtig vroom gedoe van keizer en hof. 53c)

Toen dan ook na afloop van de synode (begin augustus 325) Constantijn op raad van

1510 Hosius Arius met nog 3 anderen verbande, en de overige Arianen vervolgde, keurde Crispus deze onverdraagzame politiek vermoedelijk af.

Ook aan 's keizers hof te Nicomedia, alsook onder de officieren en beambten moet dit ontevredenheid hebben verwekt, en velen wachtten slechts op een gunstige kans om hun heimelijke Ariaanse 53c) of zelfs heidense gezindheid openlijk te tonen.

1515 De heidenen uit deze oppositiepartij hoorden grotendeels tot de voormalige militairen en ambtenaren van Licinius die veelal tot de dienst van Constantijn waren overgegaan; de Ariaans-gezinde christenen waren niet zozeer aanhangers van Arius, als wel van de klerikale tirannie der homo-ousianen.

Om wie schaalden zich nu al deze ontevreden elementen?

1520 Niet om een der stiefbroers van Constantijn, want die waren daartoe te onbeduidend. Ook niet rondom Licinius' weduwe Constantia, want hoewel zij Ariaansgezind was 54c) en Constantijn de meinedige vermoordding van haar man kon wijten, toch was zij te zachtmoedig om aan wraak te denken. Ook wist zij, dat haar broer ondanks alles haar persoonlijk liefhad en vereerde, en haar zelfs had uitgenodigd, bij hem aan het hof

1525 te komen, wat zij mogelijk voor de toekomst van haar zoon had aangenomen. Bovendien was zij met de veertig jaar oudere Licinius, aan wie zij om staatsredenen was uitgehuwelijkt, nooit gelukkig getrouwd geweest, en dit deed haar waarschijnlijk berusten in zijn gewelddadige dood. Ook de wederrechtelijke achterafstelling van haar zoontje Licinianus, voor wie zij oktober 324 nog wel het caesaraat had bedongen,

1530 verdroeg zij geduldig, vertroosting vindend in haar geloof, en onbewust van wat haar jongen weldra boven het hoofd hing.

Tot wie moesten zich de ontevreden dan wenden om steun?

Waarschijnlijk tot Crispus, die mogelijk in godsdienstzaken neutraal was, maar die zijn gedwongen werkeloosheid en de schandelijke bewaking aan het hof van zijn vader

1535 kwalijk kon verdragen. Mogelijk zullen Arianen en heidenen hem compromitterende brieven om hulp en voorspraak hebben geschreven. Of mogelijk heeft een samenzwering van beide partijen hem en de jeugdige Licinianus onvoorzichtig tot imperator willen uitroepen.

Maar ongetwijfeld was de houding van Crispus jegens zijn vader loyaal, daar deze

1540 zelf, veel later, de onschuld van zijn zoon openlijk erkende.

Doch in deze tijd van gespannen kerktwist viel het Fausta licht, haar stiefzoon bij de toch al zo wantrouwige keizer te betichten *alsof hij ketters gezind was, en met behulp dier ontevredenen streefde naar de troon*. Ook wees zij hem op de toekomstige dreiging van Licinianus, die mogelijk eens de dood van zijn vader zou wreken.

1545 Blindelings geloofde de keizer haar, die hem eens het leven had gered, zonder naar de vermaningen van zijn moeder Helena te luisteren, die pleitte voor haar kleinzoon wat zij kon.

Zijn eerste daad was, de 17e september 325 een edict uit te vaardigen tegen deze vermeende samenzwering van zijn zoon. (Cod. Th. IX, 1,4). Zonder de naam van Crispus

1550 hier in te noemen, moedigt hij hierin elk van zijn rechters, edelen en hovelingen aan, om ronduit aan de keizer te zeggen, wat ze mochten weten over hem, "die tot dusverre met geveinsde eerlijkheid hem had bedrogen." En natuurlijk ontbrak het niet aan delatoren, die hoopten in de gunst van de keizer te komen door zijn zoon nog erger dan ooit bij hem te belasteren.

1555 Maar zijn vader aarzelde nog steeds, op deze vage, meest onbewijsbare beschuldigingen in te gaan. Voorlopig beperkte hij zich ertoe, het grootste deel van de troepen die onder hem en Crispus tegen Licinius hadden gevochten, en bij wie de prins heel populair was, voorzichtigheidshalve te *ontslaan*. 55) Om ze echter tevens aan zich te verplichten, overstrooide hij ze met rijke geschenken bij hun heengaan (lente 326).

1560 Het was juist het twintigste regeringsjaar van de keizer, en nadat hij aan het begin daarvan zijn jubileum te Nicomedia had gevierd (25 juli 325) zou hij aan het eind van dit jaar (dus in 326) zijn Vicennaliën te Rome, de oude hoofdstad, herhalen.

Voor dit doel trok de keizer met heel zijn hof in de lente van 326 (begin maart) op reis over land van Byzantium naar Italië. In die stoet van hoogwaardigheidsbekleders

1565 en lakeien werden zowel Crispus als Licinianus gevankelijk meegevoerd onder steeds strengere bewaking.

Maar onderweg kreeg Fausta, die haar man overal volgde, plotseling medelijden voor haar onschuldig gekwelden stiefzoon, en hierdoor ontwaakte opnieuw haar oude passie. Eerst bepraatte zij Constantijn, zijn zoon meer vrijheid van beweging te laten, daar

1570 zij thans niet meer voor hem vreesde, en zodoende werd hij niet meer zo streng bewaakt. Daarna wist zij haar stiefzoon toch binnen haar tent te lokken, en smeekte hem bij 'n geheim, hartstochtelijk onderhoud, om met haar samen te ontvluchten, en eenmaal in volle vrijheid, de heerschappij over het rijk met haar samen te delen.

Hij weigerde verschrikt dit schandelijk aanbod, en wekte zo haar toorn. Terwijl zij

1575 nog twistten, kwam ineens Constantijn hun samenzijn overvallen, en vroeg met felle argwaan naar de oorzaak. Uit wraak nu betichtte Fausta, als een andere Phaedra, thans haar stiefzoon bij de keizer van een poging tot overspel en ontvoering, en samenspanning tegen zijn gezag.

Vergeefs bepleitte Crispus zijn onschuld; vergeefs getuigde de elfjarige Licinianus in zijn voordeel. De keizer geloofde de vrouw die hij liefhad meer dan ieder ander, liet hen beiden, geboeid, binnen zijn tent verbergen, en besloot hen te doden, zonder rechterlijk verhoor.

1580 Toen de duisternis die dag beëindigde, beval de keizer, in het diepst van de nacht, een zijner vertrouwdste officieren, om Crispus en Licinianus buiten het legerkamp te brengen, en hen heimelijk, in de nabije bergen van Istrië, te vergiftigen. Zo gebeurde het: in de buurt van Pola stierven beide ongelukkige prinses, in de bloei van hun jaren.

De volgende morgen reisde het hele hof weer verder, de Oostelijke Alpenrand die Italië omringt, over naar Aquileia, en eerst langzaam kwamen de hovelingen iets te

1590 weten van Crispus' dood. 56)

De keizer verried echter zichzelf door in Aquileia, waar hij lange tijd vertoefde, nog vervuld van toorn om het vermeende bedrog van zijn zoon, enige strenge wetten uit te vaardigen tegen *ontucht*, en al wat daarmee samenhang.

Zij dienden meteen als aanvulling van de reeds bestaande Lex Julia de stupro, maar

1595 werden niet als deze, door rechtvaardigheid ingegeven, maar door een wrede onverbiddelijke wrok.

Allereerst publiceerte hij 1 april 326 een slechts fragmentair bewaarde wet tegen de ontvoering van meisjes en vrouwen. 57)

Zo dit tegen haar zin gebeurde, dan werd alleen de schaker gestraft door hem

1600 gesmolten lood in de keel te gieten. Had zij het echter goed gevonden, dan werd de schaker toch even streng gestraft, maar het meisje beroofd van haar erfrecht.

Medeplichtigen deelden in de straf van de schaker, indien echter de ouders tot de schaking hadden toegestemd, dan werden zij verbannen. (Cod. Th. IX, 24, 1).

Drie dagen later werd het vervolg van deze wet verkondigd, waarbij minderjarige

1605 meisjes werden beschermd tegen seksueel misbruik van de zijde van hun voogden. (Cod. Th. IX, 8, 1).

Vermoedelijk om dezelfde tijd kondigde hij een andere wet af, om kuise vrouwen te beschermen tegen valse beschuldigingen. Geen enkele man mocht een hem vreemde vrouw aanklagen wegens overspel, alleen haar mannelijke bloedverwanten (volle broers,

1610 halfbroers of volle neven) en haar eigen echtgenoot had daartoe het recht. Dit is

duidelijk ingegeven door het geval van Crispus, wiens tegenaanklacht tegen Fausta de keizer niet geloofde, daar zij geen mannelijke bloedverwanten bezat die haar konden beschuldigen en ook haar eigen man haar voor onschuldig hield. (Cod. Th. IX, 7,2). Kort daarna volgden nog twee andere edicten, een van 29 mei 326, tegen vrijgeboren vrouwen die zich aan hun slaven vergooien, en met de doodstraf worden bedreigd, 58) en een ander edict dat getrouwde mannen verbood om concubines bij zich aan huis te hebben, ("penes se habere") wat evenwel het concubinaat nog niet ophief (14 juni 326) 59).

1615 Na een lang verblijf in Noord-Italië reisde de keizer in de zomer van dit jaar naar Rome, waar hij 18 juli zijn intocht deed, omjubeld door volk en senatoren, en weldra het hoge paleis van Nero betrok.

1620 Maar al waande hij zich voortaan veilig voor Crispus, die hem nooit iets had misdaan, hij was het niet voor zijn eigen geweten, dat hem steeds feller folterde. En daarbij bleef het niet. Hoewel Constantijn zijn trawanten het strengste stilzwijgen had bevolen, en het gerucht had laten verspreiden, dat Crispus en Licinianus aan een plotselinge ziekte waren gestorven, het geheim lekte uit aan het hof. Maar deze praatjes om hem heen deerden de keizer niet. Hardnekkig verborg hij voor zijn omgeving, welke wroeging hem doorwondde, en toonde haar steeds het eendere, strakke, strenge gelaat.

1625 Alleen zijn moeder Helena, aan wie hij steeds zijn vonnis over Crispus had verzwegen, en die nu alles wist, vermocht zijn ziel te openen. Liefde en meelij voor haar kleinzoon, wiens onschuld zij al vroeger had bepleit, gaf haar de moed tot open taal. Maar in die liefde mengde zich haar oude wrok tegen de trotse vorstendochter Fausta, die jarenlang haar, de moeder van de keizer, om haar lage afkomst had vernederd, en ternauwernood aan het paleis geduld. Daartegen verzette zich haar zelfbesef: zij wilde haar invloed op haar zoon, haar onttroggeld door Fausta, herwinnen, en voor twee zulke eierzuchtige vrouwen als zij beiden was tegelijk geen plaats aan dit hof. Zo wees zij Constantijn op Fausta's eigen eierzucht, en hartstochtelijke, ja hysterische aard, en verzekerde hem dat zij Crispus belasterd had. Wellicht had zij er zelve naar gestreefd, om met behulp van haar stiefzoon, de keizer van de troon te stoten, en zelve te heersen. Zo spookte thans, behalve wroeging ook nog angst voor eigen eer en veiligheid door het argwanend brein van de monarch.

1630 Maar nog altijd aarzelde hij, zijn vrouw voor een bedriegster te houden zonder nader bewijs.

1635 Totdat op zekere dag Fausta werd betrapt in de armen van een verachtelijke renbode des keizers. 60) Dit overtuigend staaltje van haar ontuchtige natuur bracht de bedrogene tot een beslissing. Hij veroordeelde haar, de moeder van zijn drie overgebleven zonen, en eens de redster van zijn eigen leven, ter dood. Hij gelastte zijn eunuchen, haar onder te dompelen in een kokend bad, waar zij stierf door verstikking 61).

1640 Dit gebeurde in het diepste geheim, in de stilste vertrekken van het paleis te Rome, vermoedelijk in de zomer van hetzelfde jaar, waarin hij Crispus liet vermoorden. 62) Doch deze nieuwe gruweldaad, de dood van Fausta, die hij als een verkapte heiden had geofferd om de schim van Crispus te verzoenen, stilde niet de wroeging die hem bleef martelen als de moordenaar van zijn eigen zoon. Er restte hem niets dan in een roes van nieuwe, rusteloze daden de kwelling van zijn kwaad geweten te smoren. Zo moest hij dan weg uit Rome, weg uit het oude paleis van Nero, waar de wanden hem fluisterden van zijn eigen even wrede daden, weg en weer terug naar het Oosten.

1645

1650

1655

1660 DE LAATSTE REGERINGSJAREN VAN CONSTANTIJN.

Constantijn had, na al het reizen en trekken, een nieuwe en vaste hoofdstad nodig. In Rome kon de Aziatische praal van zijn hof niet aarden. De westelijke rijkshelft was ook lang niet zo waardevol als de Oostelijke: zo moest hij dus evenals Diocletianus daar resideren.

1665 Maar niet in Nicomedia, de zetel van de vroegere christenvervolger, waar alles, evenals in Rome, nog te veel aan het heidendom herinnerde. Zo besloot hij dan eerst een stad te stichten tussen Alexandria Troas en het oude Ilion, aan de Aegaeische zee 63). Volgens een oud orakel zouden de Romeinen namelijk, immers na de val van Troje hier vandaan gekomen, eens hier wederkeren. De christelijke hofpartij was wel tegen deze heidense traditie, maar Constantijn ging zelf ter plaatse, en begon alvast muren te bouwen, die in de vijfde eeuw nog vanuit zee te zien waren 63). 's Nachts aanschouwde hij echter, zoals wel meer, de God der Christenen, die hem beval dit bouwwerk te staken en een andere plaats te kiezen 64). Hij gehoorzaamde, en koos nu Byzantium, dat hem in de laatste oorlog met Licinius een sterke, strategische stelling was gebleken.

1670 Het lag op een landtong tussen de Propontis (Zee van Marmara) en de Keras (of Gouden Hoorn), een smalle zeeboezem in de vorm van een riviermond, zodat het van de landzijde makkelijk te verdedigen was. Ook van de zeezijde was het onneembaar daar de twee natuurlijke toegangskanalen tot de Propontis namelijk Hellespont en Bosporus

1675 voor oorlogsschepen gesloten konden worden. Vanuit dit onaantastbaar steunpunt kon

1680

1685 hij voortaan de Balkan beter tegen Gotische en Sarmatische barbaren in het Noorden Klein-Azië, Syrië en Egypte tegen de Perzen aan de Oostgrens bewaken. Bovendien lag het gunstig voor de voedselvoorziening, daar al het graan van de Zwarte zee daarlangs werd verscheept, terwijl Egypte niet verre was. Ook door hun milde klimaat lokten de oevers van de Bosporus, welig beplant met wijnstok en olijventuinen de keizer tot een duurzaam verblijf.

1690 Tenslotte was er nog een bijgelovige reden: het terrein omvatte zeven heuvelen, net als dat van Rome.

1695 De geschiedenis heeft de keuze dezer nieuwe hoofdstad erkend als geniaal. Meer dan duizend jaren zou Constantinopel de aanvallen van Goten, Arabieren en Bulgaren, zelfs een eeuw van nauwe omsingeling door de Turken met succes trotseren; en daarna zouden deze laatsten, eenmaal meester van dit steunpunt, niet meer uit Europa te verjagen zijn.

1700 In het voorjaar van 328 begon Constantijn met de uitvoering van dit plan. 66) Westelijk van het oude Byzantium, op de tweede heuvel, legde hij als centrum van de nieuwe stad een ruime, ronde marktplaats aan, het latere forum Constantini. Hier omheen verrees een zuilengang, die aan de uiteinden van het plein werd onderbroken door twee statige marmeren 65) bogen tegenover elkaar. De Oostelijke boog werd gebouwd op de plaats van een vroegere stadspoort, die voor dit doel natuurlijk gesloopt was. Weldra echter konden de marmergroeven der naburige landen en de kunst der beschikbare beeldhouwers en architecten hem niet genoeg materiaal verschaffen om zijn stad te versieren. Daarom ging hij over tot plundering van tempels en openbare pleinen van bijna alle steden 67).

1705 Van heinde en ver sleepte men bronzen en marmeren godenbeelden aan, niet zoals de christen Eusebius meende 68), uit haat tegen het oude heidendom, maar uit bewondering voor de hoge kunst die het eens had voortgebracht. Midden op het forum, dat zijn naam kreeg, stelde hij, op een steile zuil van purpersteen, een geweldig Apollo-beeld, met een stralenkrans om het hoofd, dat hij uit Phrygië had laten roven 69). Het aangezicht hiervan deed hij, met vandaalse wansmaak, veranderen naar zijn eigen brede, dikhalzige kop zodat lateren dit hielden voor een statue van Constantijn 70).

1710 Aan de voet van dit beeld plaatste hij het Palladium of houten Pallas-beeld, dat hij heimelijk had laten roven uit Rome, om de nieuwe stad oninneembaar te maken naar hij waande.

1715 Aan de noord- en zuidkant van dit plein, zijwaarts van de zuilengangen, dus tegen de hellingen van deze heuvel, bouwde hij twee zogenaamde tempels, waartoe men van de omringende stad langs een trap kon stijgen. In de ene hiervan plaatste hij een beeld van Rhea Kubele, de moeder der goden, geroofd van de berg Dindumos bij Kuzikos, waar de Argonauten het eens zouden hebben opgericht. 71) Dit gestolen beeld bedierf hij opzettelijk tot hevige ergernis der heidenen, 71) door de twee leeuwen aan weerszij, die zij vasthield weg te nemen, en ook de houding der handen zo te veranderen dat zij biddend werden samengevouwen. Zo verchristelijkte hij de hele gestalte tot een vrouw die bad voor het heil van de stad, die zij overschouwde, ja mogelijk tot een beeld van de "godbarende" Maria (Maria Theotokos).

1720 In de andere zogenaamde tempel plaatste hij het beeld van de gelukkiggodin van Rome, Tuche of Fortuna genaamd. Dit was niet zozeer een sluwe concessie aan zijn nieuwe, heidense medeburgers als wel een teken van zijn eigen ondelgbaar bijgeloof. Verder bouwde hij, aan de voet van de eerste heuvel, een groot complex van paleizen, bijna zo groot als die te Rome. Het lag Oostelijk van het forum Constantini, en was ermee verbonden door een brede keizerslaan (Via Regia) met twee flinke zuilengangen, overal versierd met beelden en marmerwerken.

1730 Vlak voor het paleis, als aanvangsplaats van de Via Regia strekte zich een breed plein uit, het Augustaeum, zo geheten naar zijn moeder, de Augusta Helena, wier beeld hier middenin, op een purperen voetstuk prijkte. 69) Naast de grote, koperen poort van de keizerswoning (Chalke) verrees een senaatsgebouw, dat de Curia te Rome evenaarde.

1735 Een geheime wenteltrap leidde, vanuit het paleis, tot de keizerlijke tribune der aangrenzende renbaan. Dit circus of Hippodroom, mogelijk al voor hem aangelegd, voltooide hij in alle pracht. Als versiering diende hiertoe een zogenaamde tempel van Castor en Pollux zijwaarts van een der zuilengangen opgericht. Elders in deze renbaan plaatste hij, op een gouden driehoek, een beeld van Apollo beide uit de Delphische tempel weggehaald 71). Vlak bij de ingang stond, al vroeger, 'n openbaar badhuis, gewijd aan Zeuxippos (bijnaam van Zeus), maar thans liet Constantijn dit voltooiën en verfraaien met zuilen en bronzen beelden en mozaïekwerk van veelkleurig marmer.

1740 Toen de voornaamste gebouwen er eenmaal stonden liet hij heerlijke villa's verrijzen, verspreid door heel het bouwterrein, en nodigde vele senatorenfamilies uit Rome en decurionen uit de provincie, om daarheen te verhuizen 72). Ook talloze mindere burgers uit de nabije steden van Klein-Azië en Griekenland trokken er in groten getale binnen, aangelokt door de vele voorrechten die de nieuwe keizerstad zou krijgen.

1750 Het geheel werd afgesloten door een lange, hoge muur in het Westen, die 15 stadiën of

drie km langer was dan de vroegere stadsmuur van het oude Byzantium 73).
Eindelijk, in 330 was de bouw gereed van het Nieuwe Rome (Nova Roma), zoals de keizer het noemde, of Constantijnsstad (Konstantinou polis), zoals zijn vleiers het herdoopten. De 9de mei van dit jaar werd het inwijdings- of geboortefeest gevierd
1755 74).

De dag begon met harddraverijen in de renbaan. Terwijl keizer en volk daar verzameld zaten, werd, in plechtige processie een vergulde houten zuil, waarin het beeld van Constantijn was gesneden met de Tuche van de stad in de hand, daar binnengedragen te midden van afdelingen soldaten in gala-uniformen, die allen lange witte waskaarsen droegen, dof brandend in de felle dag. Voor de keizerlijke tribune hielden zij halt,
1760 en hier sprak de stichter plechtig de geheime naam uit van de stad, verpersoonlijkt in het beeld van de Geluksgodin, en noemde haar Authousa, de Bloeiende 74).
Het was dus een "onbloedig" wijdingsfeest, 74) d.w.z. zonder offerdieren, en zelfs ietwat christelijk vermomd, maar daarom toch nog heidens in kern en wezen.

1765 En Constantijn gebod dat dit geboortefeest "naar zijn eigen goddelijk voorbeeld" elk jaar, tot in de verste toekomst, herhaald moest worden. En als dan het beeld van Constantijn en Tuche in processie het circus werd binnengedragen, tot voor de zetel van de vorst die dan regeerde, dan moest deze opstaan, en vol eerbied de beeltenis kussen van stichter en stad.

1770 Zo bleef hij dan voortaan, behalve nog enkele reizen in de omtrek, hier wonen met heel zijn hof. De stad Constantinopel werd van het presidium van Europa (de oevers van de Bosporus) afgenomen, en kreeg een eigen praefectus praetorio en andere hoge ambtenaren, net als Rome. 74)

1775 Ook ontving het dezelfde voorrechten, bijvoorbeeld kosteloze brooduitdelingen, sinds 18 mei 332. 75) Het graan der verschillende provinciën, eerst aan Rome geschonken (annona), werd voortaan over beide steden gelijk verdeeld, zodat Rome voortaan het graan van Afrika en Sicilië, Constantinopel van Egypte, Pontus en andere Oostelijke landen kreeg.

1780 Bij dit privilege kwam dan nog de geldelijke steun die onvermogen bekeerlingen van kerken en overheid konden krijgen.
Dit alles lokte nog meer bewoners dan vroeger in de stad. Vooral armen en bedelaars verdrongen zich binnen haar poorten, aangetrokken door de "gulheid en meewarigheid van haar burgers," zoals Sozomenus (II, 3) beweert. Maar hij voegt erbij: "zozeer lokte zij allen tot het christendom, dat de meeste Joden, en bijna alle heidenen die
1785 daar kwamen wonen, tenslotte werden gewonnen voor dit geloof." Met andere woorden: men oefende door liefdadigheid, ja door dwang enige pressie op hen uit, want heidentempels werden hier niet geduld. Zo kreeg Constantinopel de uiterlijke stempel van een christelijke stad, "nooit door afgodshuizen of altaren of heidense offers bezoedeld", behalve dan door de tempel van Tuche.

1790 Toch bleef er een geweldig verschil bestaan tussen rijk en arm. Tussen de weelderige senatorenkastelen lagen, dicht opeengepropt de krotten van het stedelijk proletariaat. Voor deze laatsten was er weldra geen plaats genoeg meer op het terrein binnen de stadsmuur, zodat men paalwoningen moest bouwen in zee. Ook bleken de staatspaleizen van Constantijn zo haastig in elkaar geflanst dat sommigen binnen een
1795 eeuw weer verzakten tot ruines 76).

Natuurlijk vereisten en de stichting van deze wereldstad en de nimmer eindende bouwlust van de keizer miljoenen aan geld. Daarbij kwam nog het onderhoud van zijn hof en gevolgd met al hun kostbare pronk, en de ongehoorde verkwisting, waarmee hij de middelen van de staat aan onwaardige gunstelingen versmeet. Zoals vroeger – onder
1800 Diocletianus – Nicomedia, zo werd nu voortaan Constantinopel de grote bloedzuigster van de sappen en krachten der provinciën: haar cijns van geld en naturaliën. Zo werd de stichting van deze stad, hoewel een teken van korte herleving van de Romeinse staat, tevens een der oorzaken van haar naderende ondergang.
Maar ook van buiten dreigde gevaar, al was het voorlopig nog weinig.

1805 Tegenover de noordelijke barbaren voerde de keizer namelijk in het laatst van zijn leven een uiterst onvoorzichtige politiek 77).

Diocletianus had wijselijk de legioenen als bewakers in de grensgewesten gelegerd, maar Constantijn verplaatste ze in de steden.

De motieven hiervan zijn duidelijk. De stadsbevolkingen vooral van Rome, Milaan, Alexandrië en Antiochië waren wegens de hoge belastingen steeds tot oproer geneigd, en moesten streng in bedwang gehouden worden. Verder wou de gewezen soldatenkeizer en wereldveroveraar zijn persoonlijke gunst bij de troepen behouden door ze, na lange jaren van oorlog en ontbering, rust en weelde te gunnen. Bovendien waren er duizenden barbaren reeds in het leger opgenomen, en deze waren niet beter voor de Romeins-
1815 Hellenistische cultuur en zeden te winnen, dan door ze te legeren in de voornaamste centra van het rijk.

Toch bleef dit een fout, want daardoor leverde hij de steden over aan de moedwil en losbandigheid der soldaten, die door theaterbezoek en andere ontspanning werden verwekelijkt, terwijl hij de grens van bewakers beroofde. Zodoende opende hij de
1820 poort voor de barbaren in het Noorden, om het Romeinse rijk binnen te vallen, wat

1825 onder hem nog niet vaak, maar later herhaaldelijk gebeurde 77). Ook bestreed hij ze aan het eind van zijn regering niet zelf meer, zoals in het begin. Wel had hij, na een overwinning 79) van zijn generaals op de Goten (327), in 328 nog een stenen brug over de Donau laten bouwen, voor het geval dat een nieuwe strafexpeditie tegen de Goten nodig werd. Maar toen een hunner stammen, de Taifalen 78), met 500 ruiters einde 331 een inval deden in Thracië, en vlak tot voor de buitengracht van zijn hoofdstad plunderden, trok de keizer ze niet tegemoet, maar stak zelfs over naar Klein-Azië, 80) wat veel leek op een vlucht. De verdere oorlog –

1830 verdreef en ze versloeg in het gebied der Sarmaten (januari 332). Deze nederlaag der Germanen verzwakte ten zeerste hun prestige bij de Sarmatische (Slavische) stammen, in wier midden zij, minder talrijk, als overheersende krijgsmanskaste leefden. Twee jaar later (334) stonden dan ook de onderdrukten op, en verdreven een der Gotische stammen de Limiganten (later Argaraganten genoemd) naar Romeinse grondgebied 81). Een voorspel van de naderende volksverhuizing.

1835 Om zijn dynastie te verstevigen, had de keizer, reeds dadelijk na zijn bemachtiging van het hele rijk, zijn broers en verdere verwanten, aan het hof geroepen, en met de hoogste ambten bekleed. Zo benoemde hij van zijn halfbroers de jongste, *Dalmatius*, de vader van *Dalmatius* en *Hanniballianus*, tot *ensor*, en de oudste, *Julius Constantius* 1840 (vader van *Gallus* en *Julianus*) tot *praefectus praetorio* van het Oosten 82) (einde 324). Deze laatste bleef dit tot einde 329, en werd toen vervangen door een nieuwe gunsteling, *Flavius Ablabius*, die voor die tijd nog geen jaar lang *praefectus praetorio* van Italië was geweest. Deze *Ablabius* was blijkens zijn gens-naam *Flavius* 1845 een vermoedelijk ver familielid van de keizer, wat ook nog bewezen wordt door de aanspraak "parens carissime", waar mee de keizer zich in een der wetten tot hem wendt 83).

1850 Deze invloedrijke gunsteling, fel christelijk, stijfde de keizer in zijn klerikale, anti-heidense politiek, en was mede schuldig aan de rechterlijke moord op *Sopator*, een heidens sofist, die tijdelijk aan het paleis was toegelaten 84) (330). Toch had hij, wegens zijn geweldige invloed op Constantijn, vele benijders aan het hof, waar hij vaak vertoefde, zodat hij de dood van Constantijn niet lang overleefde. Doch intussen had de keizer, eind 333, ook zijn derde overgebleven zoon, *Constans*, tot caesar benoemd 85), nadat *Constantinus II* dit al in 317, en *Constantius* in 324 was geworden.

1855 Spoedig kwam hiervoor ook de beurt aan *Dalmatius Jr.* In het jaar 333 woedde er namelijk een hevige pest 85) in Syrië en Cilicië en vermoedelijk ook op het eiland *Kupros* (*Cyprus*), zodat er geen mensen genoeg overbleven om de oogst binnen te halen. Toch moest er voor de voeding van de keizerstad evenveel koren als andere jaren worden geleverd, en werd het weinige graan 1860 hier weggeroofd. Daardoor ontstond er 'n geweldige hongersnood 85) en duurte: de prijs van een schepel koren steeg tot 400 zilverstukken. 86) Toen braken er in de dorpen van Syrië overal oproeren uit. De bewoners overvielen zelfs vele graanpakhuizen en plunderden deze leeg. Wel hadden de soldaten spoedig de orde hersteld, maar er kwam geen verbetering in het lot der boeren. Alleen de christenen 1865 in de steden kregen het goed: zo schonk de keizer aan de kerk van *Antiochië* 36000 schepel koren om te verdelen onder haar armen en geestelijken 86). Natuurlijk vermeerde dit de ontevredenheid onder de heidenen, waartoe de meeste plattelanders behoorden, – temeer daar *Constantijn* kort te voren vele van hun tempels had verwoest of van beelden beroofd (331).

1870 Bovendien teisterde in hetzelfde jaar een geweldige aardbeving het naburige *Cyprus*, waar de stad *Salamis* tot puin ineens stortte en haast helemaal werd vernietigd 86). Al deze rampen schreef men toe aan de toorn der goden over de aanslagen van hun vijand *Constantijn*.

1875 Van deze ontstemming maakte nu zekere *Kalokairos*, opzichter van de keizerlijke kamelenkudde op *Kupros*, en waarschijnlijk van dit eiland geboortig, gebruik, om hier een opstand te verwekken, en zichzelf tot *imperator* uit te roepen. Maar *Dalmatius Jr.* landde weldra in naam des keizers met een legertje op het eiland, nam de vermetele usurpator gevangen, en liet hem in *Tarsos*, op de markt, levend verbranden als een misdadiger (334) 87).

1880 Als beloning daarvoor werd *Dalmatius Jr.*, die reeds tevoren *consul* was geweest (333), het volgend jaar tot caesar benoemd, 88) (335) en als veldheer voorlopig, wegens een dreigende oorlog met *Perzië*, in *Mesopotamië* gedetacheerd 89).

1885 Tezelfder tijd kreeg zijn broeder *Hanniballianus* de rang van *rex* of *nobilissimus* van *Cappadocië* 89) en *Pontus*, 88) en werd naar de hoofdstad *Caesarea* van de eerste provincie gestuurd (335).

1890 Dit ging tevens gepaard met een verdeling van het overige rijksgebied onder de drie zonen van *Constantijn*. *Constantinus II*, de oudste kreeg *Brittannië*, *Gallië* en *Spanje*, *Constans* de jongste, *Italië* en *Afrika* en vermoedelijk ook *Illyricum* (de *Balkan* behalve *Thracië*), terwijl *Constantius* het hele Oosten kreeg, behalve de bezitting van *Dalmatius*. Van *Dalmatius* is het niet zeker, of hij *Thracië* ontving dan wel

Mesopotamië maar hij was in elk geval Caesar en aan de zonen van Constantijn gelijk gesteld. Daarentegen werd Hanniballianus toekomstig vazal van Constantius. Wel bleef Constantijn nog opperkeizer en controleerde zijn zonen en neven scherp door middel van de praefecti praetorio die hij hen als raadslieden meegaf, maar het bewijst dat hij zijn einde voelde naderen. Twee jaar later, toen juist de Perzenkoning hem de vriendschap had opgezegd, en hij een oorlog tegen dit rijk voorbereidde, stierf hij te Ancyro, een voorstad van Nicomedia, na kort te voren tot Ariaans christen te zijn gedoopt 90).

Zijn lijk werd naar Constantinopel vervoerd, en van alle kanten snelden zijn zoons, neven en broeders toe. Daarop verhief zich, onder aanmoediging van Constantius, de middelste der zonen, een oproer onder de soldaten, waarbij o.a. de gehate praefectus praetorio van het Oosten, Ablabius, 91) en alle broers en neven van Constantijn werden vermoord, behalve de twee zonen van Constantius, Gallus en Julianus. De eerste spaarde men omdat hij hevig ziek was, de tweede, de latere heidenkeizer, om zijn jeugd 90).

Later motiveerde men dit bloedbad met de bewering, dat het gebeurde op last van de overledene. Constantijn zou namelijk zelf, in een testament dat hij voor zijn dood de bisschop Eusebius van Nicomedia gaf, de vrees hebben geuit, dat zijn broers hem hadden vergiftigd, en daarom zijn zonen hebben opgeroepen om zijn dood te wreken 92). Hoe dit ook zij, daardoor wordt de woede der soldaten tegen de vermeende moordenaars van hun geliefde keizer verklaarbaar. Toch was deze bewering mogelijk slechts een verzinsel van Constantius, om hen op te hitsen.

Zo gedroegen zich de christenen vlak na de dood van de groten Constantijn. De heidense senaat echter eerden dit ogenblik waardiger, door de verzaker van hun geloof een apotheose toe te kennen 93).

DE ECONOMISCHE TOESTAND VAN HET RIJK.

Constantijn, prachtlievend en verkwistend van aard, verkeerde in doorlopende geldnood. Daarom beperkte zich zijn economische politiek tot een enkel punt: de strenge, zorgvuldig gecontroleerde inning der belastingen. Het belang van hemzelf en zijn ambtenaren ging hem boven de welvaart zijner onderdanen. Naast de belastingen en schattingen had de keizerlijke schatkist nog andere ongeregelde inkomsten door de hoge boeten die op overtreding van vele wetten stonden. Het woord "fiscus" keert dan ook in bijna al zijn edicten terug.

Hoe was echter de toestand voor Constantijn, en hoe werd hij veranderd? Zonderen we enkele ongeregelde belastingen uit, (zoals vermogens- en vrijlatingsbelasting) waaraan ook de burgers van de stad Rome van oudsher onderhevig waren, dan rustte alleen op de anderen, dus Italianen en provincialen, **belastingplicht**.

Deze bestond, voor Diocletianus' regering, in de volgende tributen:

I. Een jaarlijkse korenlevering, aan alle landbezitters opgelegd voor de jaarlijkse broodverzorging van de hoofdstad (annona urbis), die naar het doel waarvoor zij diende, ook *annona* heette.

II. Een extra-belasting in tijd van duurte en gebrek, alleen op speciale aanwijzing des keizers ingevoerd, en daarom *indictio* geheten.

III. Ongeregelde schattingen en requisities in elk gewest waar soldaten gelegerd waren, en die allerlei naturaliën, bijv. brood, vlees, wijn, olie naast lastdieren en materiaal voor het leger betroffen.

De eerste belasting, de *annona*, maakte reeds Diocletianus van een grondbelasting, ook tot een hoofdelijke belasting (*capitum*), d.w.z., de nieuwe schatting was niet alleen afhankelijk van het landbezit, maar ook van het aantal bewoners, mensen en stukken vee. Daar echter het kleingrondbezit en de hoeven der pachters in verhouding dichter bevolkt waren dan de grote landgoederen, werden vooral de kleine boeren door deze regeling het zwaarst getroffen.

De tweede belasting, de *indictio*, werd al spoedig tot een geregelde schatting, die onder Diocletianus om de 5 jaar werd geheven.

Al deze tributen, *annonae* en *indicties*, wogen ondragelijk zwaar op de provincialen, en lieten hun door de voortdurende herhaling nauwelijks kans tot verademing. Bovendien traden de belastinggaarders (*susceptores*) en ambtenaren tegen belastingweigeraars (*exactores*) veel strenger op tegen armere burgers dan tegen rijke en aanzienlijke. De eerste werden zelfs wanneer zij niets bezaten, gegeseld en gefolterd; de laatsten die bij wanbetaling zich door slaven konden laten verdedigen, durfde men vaak niet aan. Daardoor hadden zij dan ook de meeste achterstallige schulden aan de schatkist, en niet de armeren.

Maar Constantijn, die dit drukkende fiscale systeem van Diocletianus grotendeels overnam, verzwaarde het nog meer. 95) De *indicties* hield hij vanaf 313 voortaan om een termijn van 15 jaren, in plaats van om de vijf, maar deze belasting werd nu natuurlijk drie maal zo hoog, wat de keizer weer hielp aan geweldige sommen contant geld. En hiermee nog niet tevreden, voerde hij een oude, in onbruik geraakte belasting in van Septimius Severus 94) in op alle *handeldrijvenden* in zijn rijk

(314).

- Deze z.g. "collatio lustralis" of vijf jaarlijkse bijdrage was een schatting in goud en zilver, vandaar bij de Grieken *chrusarguron* geheten. 96) Hij moest bij alle troonsbestijgingen en lustra (of vijf jaarlijkse jubileën) zowel van de augustus als van de latere caesaren worden opgebracht. Zo herhaalde hij zich in 315, 317 320, 322, 324, 325, 327, 329, 330 enz., dus gemiddeld om de twee jaar.
- Deze schatting hief hij, zoals de naam reeds uitdrukt, vooral om de dure feesten bij al die jubilea, en ook de vijf jaarlijkse geschenken aan het leger te kunnen bekostigen, zonder zich te bekommeren om de draagkracht van zijn onderdanen. Maar hij verdelgde daardoor *handel* en *industrie*, de voedingswortel van de welvaart zijner steden, zoals zijn voorganger al door *annonae* en *indicties* het boerenbedrijf, de welvaart van het platteland had geruïneerd.
- Want alle neringdoenden, van de rijkste groothandelaars tot de armste handwerkers, marskramers en karreventers, waren aan deze *collatio lustralis* onderworpen. Ja, zelfs de ongelukkige sletten die haar lichamen te koop moesten bieden bleven niet gespaard, maar moesten van hun vernederende winst nog wat afstaan aan de keizer 97).
- Telkens als er een jaar naderde, waarin men de schatting storten moest klonken overal in de steden zuchten en jammerklachten. Zij, die niet konden betalen uit overgrote armoe, werden gegeseld, en met de allerwreedste folteringingen gekweld. Moeders werden gedwongen hun zonen te verkopen, vaders hun dochters te prostitueren, om maar goud en zilver te vinden voor de meedogenloze belastinggaarders 97). Zelfs de rijkere werden nu veel strenger dan vroeger gedwongen. Hun slaven en huisraad werd in beslag genomen, en als ze binnen twee maanden hun schuld niet hadden afgelost, werd hun bezit ten bate van de *fiscus* verkocht 98).
- En bij al deze *directe* belastingen kwamen nog de *indirecte* die vooral de aanzienlijke troffen, dus zowel de *perfectissimi* of leden van de senatorenadel als de *decurionen* of leden van de vroedschappen der provinciesteden, en de daaruit ontstane regentenadel. Deze werden namelijk al van oudsher met *munera* of kostbare ambten geplaagd, bijvoorbeeld met het ambt van pretor of quaestor, een eer die hun geweldige sommen kostte.
- Daar de *perfectissimi* te weinig in aantal waren, en er velen van hen tot de keizerlijke ambtenaren of gunstelingen hoorden en daardoor vrijdom van *munera* genoten, viel deze plicht vooral op de *decurionen*.
- Om nu zichzelf of hun gezinnen niet te ruïneren, zochten de hiertoe gedoemden zich door allerlei middelen aan het *decurionaat* te onttrekken. Zo trouwden zij bijvoorbeeld met hun slavinnen, om uit hun stand gestoten te worden, gingen over tot de christelijke geestelijkheid, verhuisden naar minder hoog aangeslagen steden of naar het platteland. Maar de sluwe wetgeving van Constantijn verijdelde al deze pogingen. Verhuizing naar een andere stad bezorgde een *decurio* dubbele plicht tot *munera*, zowel in de plaats waar hij vandaan kwam als in zijn nieuwe vestigingsoord. Trouwen met slavinnen werd ten strengste strafbaar gesteld, de hieruit geboren kinderen als onecht beschouwd en zelfs daarom op de wreedste wijze vervolgd en mishandeld. Priester worden werd alleen maar aan niet-*decurionen*, dus aan armeren toegestaan. Al deze ontvluchtigsmiddelen onthieven dus niemand van het *decurionaat*.
- Zelfs werd dit, op 's keizers bevel tot een *erfelijke stand*, en daardoor de *decurionen* blijvend belastbaar. 99)
- Dit verduidelijkt ons de bijnaam *latro* of struikrover die Constantijn in zijn middelste periode kreeg. Maar de stichting van Constantinopel verzwaarde de belastingdruk nog meer, en ging tegelijk met zulk een geweldige verkwisting gepaard, dat men hem toen "pupillus" (onmondige) noemde, of "rijp voor curatele" 100).
- En daar Constantijns opvolgers zijn zware belastingdruk niet verlichtten (behalve, heel even, de heiden Julianus) putte dit wrede afpersings-stelsel de krachten van het volk volslagen uit. Men verwenste voortaan de staat met zijn fiscale tirannie, en dit werd een der oorzaken van zijn latere ondergang.
- Volgen we thans evenwel 's keizers politiek jegens de verschillende maatschappelijke beroepen.
- Twee hiervan, de korenschippers en de bakkers, waren reeds van ouds, ten bate van de *fiscus*, met passende *munera* belast. De eerste moesten (buiten hun eigen particulieren handel) de korenschattingen of *annonae* in hun schepen kosteloos naar Rome, en later naar de nieuwe hoofdstad vervoeren 101). De bakkers moesten gratis dit keizerlijk graan in hun ovens bakken voor de broodverzorging van hof, leger en hoofdsteden. Al sinds lang waren deze beroepen tot gilden verenigd en wegens hun kosteloze diensten aan de staat, vrijgesteld van *alle andere munera*, welk privilege telkens werd bestendigd (o.a. 18 september 326) 102).
- Doch thans maakte Constantijn het zowel voor de korenschippers als de bakkers vrijwel onmogelijk, uit hun beroepen te deserteren door deze, *evenals de decurionenstand*, *erfelijk te verklaren* 103).
- Zo beveelt hij in 314, 19 maart, dat korenschippers die van oorsprong bakkers (*pistores* of *levamentarii*) 104) waren, toch eveneens tot het beroep hunner ouders zullen worden.

Ook een wet uit het volgend jaar 105), verklaart nadrukkelijk dat men alleen door erfrecht tot het gilde der bakkers kan behoren. Wil men uit dit gilde ontslagen worden, dan moet men met dit erfrecht de *hele erfenis* van zijn ouders weigeren, en aan een *bloedverwant* of aan het gilde afstaan. Natuurlijk zullen de meesten zich wel bedacht hebben, eer ze zich aldus uit dit gilde los kochten.

2035 Ook de korenschippers moesten dit blijven van vader op zoon, en wanneer een hunner mogelijk geestelijke werd en zo listig vrijdom van munera had verworven, werd hij toch niet uit het gilde der naticularii (korenschippers) bevrijd 106). Er restte hun echter een middel, hieruit los te komen, namelijk door hun schepen en andere

2040 bezittingen aan anderen te verkopen. Dit stond de keizer hun toe, maar op voorwaarde dat dan de nieuwe eigenaars werden gedwongen zich aan de verplichtingen van het schippersgilde te onderwerpen 107) (28 oktober 326).

Zolang er nog twee vorsten regeerden over het Romeinse rijk, wedijverde Licinius in het Oosten met Constantijn, om het zo nuttige korenschippersberoep in stand te

2045 houden. Zo had hij leden uit de senatorenstand gedwongen, schepen uit te rusten voor graanvervoer, en zodoende deze verlaagd tot de stand der korenschippers. Doch deze dwang leek Constantijn niet tactisch genoeg, en toen hij dan ook het Oostelijke rijk had veroverd en de wetten van de tiran vernietigde, liet hij het aan de senaat over te bepalen, welke personen het waardigst waren om weer tot hun geboortestand terug te

2050 keren (15 juli 325) 108).

Een algemeen streven beheerste dus Constantijn bij zijn regeling der maatschappelijke rangen: *ieder in de stand van zijn ouders te laten blijven*.

Senatoren mochten niet dalen in rang. Decurionen werd het onmogelijk gemaakt op te klimmen tot een keizerlijk ambt, bijvoorbeeld het presidaat, tenzij ze eerst alle gemeentelijke rangen in hun vaderstad op de rij af hadden doorlopen 109).

2055 En niet alleen de senatoren, de decurionen, de korenschippers en bakkers werden tot erfelijke beroepen, maar ook bijvoorbeeld Muntmeesters 110). Deze was het eeuwig verboden om perfectissimus of judex te worden 110).

Zo krijgen we dus onder Constantijn de beginnende verstarring der hele maatschappij

2060 in *erfelijke kasten*, die de middeleeuwen zo typeert.

Al deze wetten en instellingen waren uitsluitend voor het betere fiscale overzicht. Over 't verdere economische leven heeft Constantijn, meer militair dan juridisch aangelegd, heel wat minder wetten afgekondigd dan bijvoorbeeld Diocletianus, de

2065 regelaar van maximumprijzen en juiste naleving van koopcontracten.

Voor de gewone neringdoende beroepen interesseerde hij zich dus maar weinig. Slechts een soort hiervan moedigde hij, bij uitzonderlijke privilegieën, ten zeerste aan, namelijk alle *intellectuele* en *artistieke* bedrijven.

Reeds in 321 of 324 111) verklaarde hij, mogelijk door toedoen der clerici die vaak deze vakken erbij beoefenden, alle geneeskundigen, grammatici, retoren en leraars in

2070 de letteren *vrij van munera*.

Dit was wel niet nieuw, want hij herstelde daarmee een oude wet van Antonius Pius, 112) die ook Diocletianus 112) had in stand gehouden, maar nochtans in de tijd der vervolgingen en dynastieke oorlogen weer was vergeten. Toch vormde hij door dit besluit een gunstige tegenstelling met Licinius, de hater van het intellect, en kon zodoende zelfs doorgaan voor een beschermer der beschaving. In 333 gaf hij, behalve dit privilege, de medici en literatoren ook nog vrijdom van militaire dienstplicht

2075 113).

Mede in verband met de vele basilieken die hij overal liet stichten, moedigde hij ook het *bouwbedrijf* ten zeerste aan. Nu was er groot tekort aan architecten. Daarom beval hij Felix, de proconsul van Afrika, om allen die op twee en twintigjarige leeftijd weigeren zich aan de "artes liberales" te wijden, door munera-vrijdom en extra-toelagen, ook voor hun ouders, aan te sporen tot dit vak (334) 114).

In 337 breidde hij deze munera-vrijdom uit tot alle architecten, artsen, veeartsen, schilders, beeldhouwers, marmerbewerkers, houtbewerkers, goud-, zilver-, koper- en ijzersmeden, loodgieters, glasblazers, ivoorbewerkers, pottenbakkers en talloze

2085 andere beroepen. 115)

Hij verleent hun dit privilege "opdat hun rust vergund zij, hun kunst naar wens te leren en er meer bedreven in te worden en er hun *zonen* in te onderwijzen". Dus ook hier het streven deze beroepen erfelijk te maken.

2090 Doch daar zij wegens hun armoede toch niet in aanmerking kwamen voor de openbare staatsbedieningen, of munera, betekende dit privilege heel weinig, temeer omdat zij onderhevig bleven aan de *directe* belasting: *de collatio lustralis*.

Van christelijke invloeden die tot zachtere behandeling zouden leiden merken we dus niets bij Constantijns economische politiek.

2095 Evenmin is dit het geval bij zijn houding jegens de laagste klassen der bevolking, de slaven en vrijgelatenen. Van verzachting der slavernij, zoals vaak beweerd wordt, was geen sprake, hoogstens van sporadische grillen van vorstelijke mildheid jegens die ongelukkige kaste.

Zo prees hij in een zijner wetten, vermoedelijk onder geestelijke invloed, de

2100 vrijlating van slaven, vooral op zondag, als een welgevallig werk. (Zie hoofdstuk

CHRISTENKEIZER EN HEIDENDOM). Maar in een ander edict verklaart hij dat een vrijgelatene die uit ondank zijn patroon beledigt, met al zijn nakomelingen weer wordt verlaagd tot de slavenstand 116).

2105 Elders verbiedt hij onder schoonschijnende leuzen, dat bij erfenissen een gezin van slaven of coloni wordt verdeeld over verschillende erfgenamen 117). "Want wie kan kinderen van ouders, zusters van broeders, ouders van mannen scheiden!" Toch was dit meer uit nuttigheidsoverwegingen, omdat hij de *coloni* vast wou binden aan de akkers waar zij werkten.

2110 Vandaar dat hij dan ook veel strenger optrad dan Diocletianus voor hem, tegen voortvluchtige slaven en coloni. Zij die er op betrapt werden naar het barbarenland te vluchten, werd hun been geamputeerd, of ze werden gedood of anderszins gestraft 118). Wie echter een voortvluchtige slaaf of colonus in zijn huis of op zijn land ontving buiten weten van diens heer, moest hem met nog een ander lijfeigene of met 20 solidi 119) teruggeven aan zijn heer. Als hij hem echter voor de tweede of derde keer

2115 ontvangt moest hij behalve de slaaf nog 2 of 3 anderen of de voorgeschreven waarden restitueren.

Dit binden van de lijfeigenen aan hun akkers, een gebod zo typisch voor de verdere middeleeuwen, geschiedde weer om *fiscale redenen*. Want zo bleef het slavenbezit bij elk landgoed vrijwel stabiel, en hoefden de officiële lijsten hiervan niet telkens te

2120 worden veranderd.

Daarom bepaalde hij ook op dat coloni alleen mochten worden verkocht binnen de provincie waar zij woonden (27 februari 328) 119).

Ook trad hij hierom op tegen het misbruik van vele slavenbezitters die ter ontduiking van de *capitatio* (of hoofdelijke belasting) hun slaven bij vreemden uit besteedden

2125 als zogenaamde *vrije loonarbeiders*. De betreffende slaven konden, zo zij logen vrij te zijn, op de pijnbank worden gedwongen tot bekentenis, en vervielen natuurlijk aan de schatkist 120).

In 't algemeen is dan ook het aantal slaven in Constantijn niet verminderd, daar vele armen uit de onmogelijkheid anders aan de belastingen te voldoen, hun kinderen als

2130 lijfeigenen moesten verkopen. Dit wordt behalve door Zosimus 121) nog bevestigd door een wet van de keizer zelf, 122) die in dit geval de ongelukkige ouders toestaat hun kinderen terug te kopen, zo ze weer meer geld bezitten. Die mogelijkheid zal zich wel zelden hebben voorgedaan.

Strengere wetten vaardigde de keizer uit tegen de *vermenging der standen*. Deze was, zoals we zagen, juist in de tijd der soldatenkeizers algemeen, zodat Constantijn zelf

2135 was geboren uit een herbergierdochter. Eerst verbood hij nu *decurionen* en *perfectissimi* te trouwen met slaven of slavinnen "daar hieruit slaven worden geboren" 123). Daarna breidde hij dit verbod ook uit tot omgang van bovengenoemde aanzienlijken met *alle* personen van lage stand, zoals vrijgelatenen, *actrices*,

2140 waardinnen, herbergierdochters, koppelaardochters, koopvrouwen enz. 124).

Wanneer ze de hieruit ontstane natuurlijke kinderen voor wettig verklaarden, werden ze gebrandmerkt en verloren hun Romeinse burgerschap. Erfenissen aan deze natuurlijke kinderen waren ongeldig en moesten aan wettige nakomelingen worden teruggeven. Doch allerwreedst vervolgde hij de onschuldige bastaarden. Deze vervielen namelijk aan de

2145 schatkist en werden tot dwangarbeid veroordeeld.

Zo zien we dus dat Constantijn de welvaart van zijn rijk, en de vrije ontwikkeling der maatschappij geheel ten offer bracht aan zijn fiscale belangen.

CHRISTENKEIZER EN HEIDENDOM.

2150 Zoals we zagen in hoofdstuk IV [DE OPKOMST VAN CONSTANTIJN] hadden bijgeloof en politiek Constantijn er toe gebracht om Christus met de tot dusver vereerde Zonnegod (Mithras) te vereenzelvigen, en zodoende beiden, Christenen en Mithrasdienaren, onder zijn *labarum* te verenigen (312).

Nu kwamen beide religies in veel overeen. Ook de Mithrasdienst, (gepleegd in

2155 onderaardse holen of Mithrae) had slechts één god, en huldigde een veel strenger zedenleer dan het overige heidendom. Doch toen de keizer eenmaal Christelijke bisschoppen in zijn omgeving had toegelaten (al in 312), die hem inlichtten omtrent het wezen van hun leer, verdrong hun invloed allengs meer en meer die der Mithraspriesters.

2160 Vanaf 312 werd hij dus in stijgende mate Christelijk maar bleef daarnaast het Mithraïsme, de godsdienst van het leger, ontzien; ja mogelijk beledigde hij een tijdlang beide religies tegelijk. Dit blijkt, behalve uit de keuze van het *labarum*, nog uit een tweede, meesterlijke bemiddelingspoging tussen Christenen en Zonnedienaren, namelijk de invoering van de *zondag* 125) (5 maart 321). In plaats van vele heidense

2165 feestdagen werden nu 52 officiële rustdagen ingesteld. Deze dag, hoewel meteen als Christelijke Sabbat bedoeld, noemt hij nog niet, zoals latere keizers "dag des heren" (*dies dominicus*), maar *dies Solis*, de dag der Zon. Zo kon hij zowel Christus als Mithras, de god van de vrede als de god van het leger, ieder het zijne geven, en leefde hij in vriendschap met alle goden en onderdanen.

2170 Als voorbeeld van de zalvende, bijna zegenende toon van Constantijns godsdienstige

edicten citeer ik dit edict:
"Alle rechters en stadsbewoners en alle diensten en bedrijven moeten rusten op de eerbiedwaardige dag van de Zon. Zij, die echter op het land geplaatst zijn mogen de akkerbouw bedienen, daar het vaak gebeurt dat op geen andere dag geschikter het graan aan de vore, de wijnstok aan de greppel kan worden toevertrouwd, opdat niet de gunstige kans, vergund door de hemelse voorzienigheid te niet ga" 125).

Doch als correctie op deze wet werd er weldra (3 juli 321) aan toegevoegd, dat het de keizer welgevallig was op de dag wijgeloften te vervullen, of slaven vrij te laten. Dus de rustdag was meteen bedoeld voor Christelijke en Mitharistische eredienst 126).

Tegenover de overige, polytheïstische heidense religies, zoals de dienst van Jupiter en de andere Olympische goden, stond hij echter van begin af aan heel anders dan tegenover de monotheïstische Mithrasdienst. Met de term "heidenen" bedoelen we dan voortaan, sprekend over Constantijn, korthedshalve: de grote massa der veelgodendienaren.

Deze beschouwde hij allengs op dezelfde wijze als zijn nieuwe geloofsgenoten dit deden.

Nu hadden de eerste Christenen uit het oude Jodendom dezelfde *onverdraagzaamheid jegens andersdenkenden* ingedronken, die eigenlijk alle Oosterse vormen van monotheïsme (ook het Mazdaisme en de Islam) kenmerkt. Waaruit kwam dit voort? De Christenen zagen, evenals vroeger de Joden, in de heidense polytheïsten geen beklagenswaardige lijdensaanbidders, maar misdadige *duivel-aanbidders*. Zij geloofden namelijk zelf, evenals de heidenen, aan het bestaan van *demonen*. Het Nieuwe Testament is van dit bijgeloof doordrenkt: Christus bant de duivelen door zijn woord. De Christenen zagen nu in alle heidense goden demonen 127) of gevallen engelen, dus dienende geesten van Lucifer of Satan.

Deze hadden namelijk, in mensengedaante die zij naar believen konden aannemen, een tijdlang op aarde geleefd, zodat nog hun graven werden vertoond, zoals van Zeus op Kreta 127). Na hun dood evenwel hadden deze wezens de overlevenden op duivelse wijze verleid, hen als goden te vereren, terwijl in waarheid hun zielen slechts bleven bestaan als boze geesten.

Hun demonisch karakter bleek volgens de Christenen allereerst uit hun onzedelijk karakter, en zeker viel het gemakkelijk alle schanddaden der Olympische goden op te sommen.

Bovendien konden zij zielen en lichamen van mensen binnensluipen. In 't laatste geval verwekten zij slechts stoffelijke kwalen, maar zo zij de zielen overmanden, afgoderijen en ketterijen. 128) Maar voor de naam van Christus en het teken des kruises, zouden de duivelen vluchten. Christenpriesters dienden daarom tevens als duivelbanners en medicijnmannen, en zouden ziekten kunnen genezen evenals Christus zelf.

Natuurlijk waren, naar hun zeggen, ook de Christenvervolgingen gebeurd onder inblazing der *demonen*. 129) Alleen door het labarum, het Christus-monogram, op zijn vaandels had hun beschermer Constantijn die vijanden Gods overwonnen. Geen wonder dus dat deze keizer hoe meer hij onder invloed der clerici kwam, die polytheïsten leerde verfoeien als duivel-dienaren.

Toch was zijn aanvankelijke houding tegenover deze heidenen er een van onzekerheid en politieke voorzichtigheid. Wel was hij persoonlijk meer de Christenen toegedaan, maar hij mocht als "pontifex maximus" of heidens opperpriester (een der oude bevoegdheden van de keizers) de paganistische meerderheid van leger en volk nog niet ontstemmen. Zo onderwierp hij zich voorlopig, wanneer het niet anders kon, aan allerlei heidense gebruiken. Na zijn eerste zegevierende binnenkomst in Rome (29 oktober 312) brengt hij bijvoorbeeld als pontifex maximus het verplichte dankoffer der "suove-aurilia", en als zodanig staat hij dan ook afgebeeld op de triomfboog, spoedig daarna voor hem opgericht (313, 314 of uiterlijk 315).

Maar ook toen al toonde hij duidelijk zijn afkeer van deze zinloze ceremoniën en poogde er zich, zo mogelijk, aan te onttrekken. Zo vierde hij bijvoorbeeld niet de "ludi saecularii" of het plechtige eeuwfeest ter ere van de stichting der stad Rome, (313, 21 april), dat zich elke 110 jaar of Etruskische eeuw herhaalde 130) en het laatst in 203 door Septimius Severus met weidse praal de volke was vertoond 131).

Als verontschuldiging voor zijn ontwijken van deze heidense plechtigheden diende hem een belangrijke samenkomst met Licinius die hij eind januari 313 in Milaan moest treffen. Maar door dit haastig vertrek uit Rome, na een nauwelijks drie-maandelijks verblijf bespaarde hij zich niet alleen het verwijt van afgoderij, maar tevens de geweldige kosten aan dit openbare feest verbonden. Ook na zijn oponthoud te Milaan keerde hij dus niet naar Rome terug, maar reisde verder, eerst naar Illyrië, toen naar Gallië, onder voorwendsel van een nieuwe oorlog tegen de Franken.

Maar een oud orakel bedreigde Rome met de ondergang zo deze eeuwspelen werden overgeslagen. In dit verwaarlozen van oude tradities zagen bijgelovige heidenen van toen en later dan ook verraad jegens het vaderland, zodat ongeveer 430 Zosimus aan Constantijn de toenmalige rampen van het rijk verweet.

Doch in de beginne uitte Constantijn zijn haat tegen de *oude, officiële godsdienst*

van Rome slechts negatief nooit openlijk. Overeenkomstig het rescript van Milaan, dat beide religies gelijkstelde, voerde hij een schijnbaar onpartijdige, verzoenende politiek, en wachtte er zich voorlopig wel voor om de polytheïstische meerderheid in dit Westelijk rijksgedebied door al te vijandige wetten tegen zich in te nemen.

2245 Toch had de Christelijke leer zijn voorkeur, en poogde hij al dadelijk, *heidense propaganda te beletten*. In twee opeenvolgende wetten van 319-132) verbood hij namelijk haruspices of vogelwichelaars, en weldra ook andere heidenpriesters, om, op straffe van *verbranding, particuliere huizen* te bezoeken. Zij konden, zegt hij, "hun bijgeloof naar eigen ritus dienen binnen openbare tempels."

2250 "Gaaf naar uw heiligdommen," roept hij hun toe, "wij verhinderen u niet, in 't vrije licht, een lang verjaard gebruik in stand te houden."

Hierin toont hij dus een zekere verdraagzaamheid, maar tevens een nauwelijks door spot bedekte vrees.

2255 Toch bleef Constantijn, een *bijgelovig* vertrouwen hechten aan diezelfde haruspices of vogelwichelaars, die juist omdat ze "duivelse" geesten dienden, van deze de toekomst vernamen. Dit bleek bijvoorbeeld toen het Colosseum of amfitheater der Flaviërs, van wie hij en zijn geslacht beweerden af te stammen in Rome door de bliksem werd getroffen. Constantijn, juist vertoevend in Illyrië (*Sardica*) zag hierin een gevaarlijke omen, en liet terstond de haruspices raadplegen. Tevens bepaalde hij in

2260 een edict van 17 december 320 of 321-133), dat voortaan deze vogelwichelaars nauwkeurig moesten worden geraadpleegd zo het paleis of andere publieke gebouwen te Rome door de vlammen des hemels werden aangeraakt, doch dat zij (de vogelwichelaars) zich van *offers* binnen particuliere huizen moesten onthouden. Dit laatste was een herhaling van een reeds vroegere wet.

2265 In dit bijgeloof aan *heidense waarzeggerij* en *orakels* stond Constantijn volstrekt niet alleen. Hij deelde het met zijn meeste, zelfs Christelijke tijdgenoten, bijvoorbeeld met Lactantius. Volgens deze apologeet zouden de Sibyllijnse boeken niet alleen de komst van Christus, 134) maar zelfs van Nero, 135) de voorloper van de

2270 "antichrist" hebben voorspeld. Bovendien zouden deze Sibyllen 136) evenals Apollo van Colophon 137) in een van zijn orakels reeds het monotheïsme hebben verkondigd, krachtens hun profetische begaafdheid. Wel konden de Christenen moeilijk verklaren hoe het kwam dat de demonen de toekomst, ja Gods geheimste raadsbesluiten kenden. Zij reddden zich hieruit door te beweren dat de duivelen zelf, als gevallen engelen, een zeker goddelijk element in zich over hadden, en daardoor – maar slechts gedeeltelijk

2275 – wisten wat er gebeuren zou 138).

Verwant aan zijn wetten tegen heidenpriesters, maar veel strenger van toon, is zijn edict tegen toverij (321 of 324, 23 mei) 139). Alle beoefenaars van zwarte kunst, die hetzij kuise zielen hierdoor tot wellust verleiden, of tegen het heil der mensen samenspannen of regenwolken, hagel of onweer verwekken om de oogst op de akkers te vernielen, worden met hevige straffen bedreigd. Deze wet verklaart ook Constantijns later gedrag tegen de tovenaars en weermaker *Sopater* 140). Ook hierin toont hij zich de eerste typische middeleeuwer, want deze wet, eenmaal ingeworteld als gewoonte, gaf het aanzijn tot de latere, zo afschuwelijke heksenprocessen.

2280 Daar heidenpriesters vaak tevens als wonderdoeners optraden, trof deze wet ook hen. Toch bleef hij in de beginne vrij verdraagzaam jegens de polytheïsten, tot hij omstreeks 323, wegens zijn steeds ergere wanverhouding met de heiden Licinius veranderde van politiek. Dit bleek aan het eind van dit jaar, toen in het rijksgedebied van zijn collega, ter ere van diens 15-jarig jubileum, Katholieken en zelfs hun priesters, als van ouds waren gedwongen om aan de keizer te offeren. Constantijn verbood dit nu ten strengste, op straffe van openbare geseling, en wierp zich zodoende meteen op tot beschermer der Christenen ook in het rijksgedebied van zijn mededinger. Om deze tijd verandert hij dus duidelijk zijn houding jegens de polytheïsten: hij wordt hun *openlijk vijandig* 141).

2290 Na Constantijns overwinning op Licinius werden, evenals na Maxentius' val, al diens wetten en beschikkingen ongeldig verklaard. Allereerst deed de keizer natuurlijk zijn vervolgingsmaatregelen tegen de Christenen teniet 142) (324, 16 december). Dit geschiedde door een plakkaat aan alle bewoners der Oostelijke provinciën, o.a. aan Palestina; dat wel het allerzwaarst had geleden. De voornaamste bepalingen hiervan waren: (z. Euseb. Vit. Const. II, 24-42):

2300 a) De verbannen Christenen werden teruggeroepen.
b) Wie van zijn vermogen om godsdienstige redenen was beroofd, kreeg dit terug.
c) Geestelijken die opzettelijk tot munera werden verplicht, kregen vrijstelling daarvan.

2305 d) Wie tot dwangarbeid in de bergwerken of tot de slavenstand was veroordeeld, of tot smadelijke vrouwenarbeid (spinnen en weven) werd daarvan verlost.
e) Wie om zijn geloof uit het leger was gestoten, mocht in dezelfde rang die hij vroeger bekleedde, daarin terug, of, desgewenst, eervol ontslagen worden.
f) De goederen van hen, die om hun geloof waren omgebracht, kwamen aan hun bloedverwanten, of, zo deze niet meer leefden, aan de Kerk.

2310 g) Zo de fiscus echter deze verbeurd verklaarde goederen aan particulieren hadden

geschonken of verkocht, moesten deze aan de vroegere, wettige eigenaars worden teruggegeven. De latere bezitters kregen geen *schadeloosstelling* hiervoor, maar mochten alles, wat zij door vruchtgebruik uit deze bezittingen genoten hadden

2315 hun "hebzucht". Deze bepaling betrof ook en vooral de gesecculariseerde goederen van de Kerk.

We zien dus duidelijk een groot verschil tussen dit edict, en het vroegere rescript van Milaan, dat ook aan de Christenen en hun Kerk de geroofde goederen teruggaf, maar

2320 tegen *schadeloosstelling* van staatswege aan de latere eigenaars. Bovendien zond Constantijn een bevelschrift aan alle metropolieten (opperste kerkvorsten) en stadhouders der betreffende provinciën om de verwoeste kerken weer op te bouwen, zo, dat de nieuwe minstens even hoog of hoger waren dan de vroegere. De kosten moesten deels uit de keizerlijke schatkist, deels door "vrijwillige" bijdragen der bewoners worden bestreden, wat de belastingdruk natuurlijk zeer verzwaarde. (Euseb. Vit. Const. II, 46).

2325 Er is dus bij de keizer een groei van christelijke gezindheid en haat tegen de heidenen te bespeuren. En geen wonder. Hij had nu geen rekening meer te houden met een heidens collega, en had bovendien zijn residentie verlegd naar het Oosten, waar veel meer Christenen waren dan in het Westen. Daarom trad hij thans veel feller op tegen de polytheïsten dan voor die tijd.

2330 Ongeveer tegelijk met zijn privileges aan de Christenen verbood hij zijn nog *heidense beambten aan de goden te offeren*. Wel is de tekst van deze wet niet bewaard, en ook het bericht hierover bij Eusebius (Eus. Vit. Const. II, 44, 47) vaak betwijfeld (o.a. door Burckhardt), maar hij moet hebben bestaan, daar in 341 de latere keizer Constantius zich uitdrukkelijk beroept op zulk een edict van zijn vader. (Ik citeer:)

2335 "Weg met het bijgeloof, laat de waanzin der offers worden afgeschaft. Want wie nog tegen de wet van onze goddelijke vorst en vader en het bevel van onze goedertierenheid het waagt om te offeren, zal door een passend en onmiddellijk vonnis worden getroffen." (Cod. Th. XVI, 10, 2).

2340 Constantijn ontsloeg dus wel niet heidense beambten uit zijn dienst, maar hij belette hun godsdienst oefeningen. Tevens dwong bij hen op zachte, niet gewelddadige wijze om Christenen te worden. Velen gehoorzaamden, om in de gunst van de keizer te blijven en de kansen voor hun carrière niet te versmijten. En al bleven er verstokte heidenen in zijn dienst, – voor alle ambten die open kwamen, benoemde de keizer meestal

2345 Christenen, om zo het getal van zijn aanhangers te vermeerderen. Terzelfder tijd (1 oktober 325) verbood Constantijn, stellig op wens van zijn nieuwe geloofsgenoten, de bloedige gladiatorenspelen, waar het lagere, heidense volk, vooral in Rome nog altijd op verzot was. Deze wet werd echter vaak ontdoken, zodat het nog

2350 bijna een eeuw zou duren, eer het laatste zwaardgevecht zou worden gestaakt door de zelfopoffering van de monnik *Telemachos* (403).

Zo zien we dus dat Constantijn, in het begin van zijn openlijk Christengezinde politiek, dus van de val van Licinius tot de bouw van Constantinopel, nog gematigd optreedt tegen de heidenen (323–328).

2355 Zelfs is er omstreeks 328, evenals tegenover de Arianen, een zekere toenadering tot de heidenen bij hem te bespeuren.

Volgens de heiden Zosimus 143) (II, 29) zou wroeging om zijn moord op Crispus, en weldra op Fausta daarvan oorzaak zijn, en dit is best mogelijk.

2360 Na zo grote wandaden voelde hij zich als door furiën vervolgd, en zocht naar een middel die kwelling weg te nemen. Moest hij alles biechten tot de Christelijke bisschop Hosius? Dit dorst hij niet, want de meeste Christenen wisten nog niets van zijn moord op Crispus en hij was bang, zijn populariteit bij hen te verspelen zo dit bekend werd. Daarom zocht hij, in zijn groeiende bijgelovige angst voor de

2365 wraakdemonen, eerst toevlucht bij de priesters van Mithras, de zonnegod, die immers de naam hadden, geesten te kunnen bezweren en bannen. Maar deze verklaarden zich machteloos hem rein te wassen van schuld aan zoveel moorden en meineden.

Thans besloot hij een befaamd neo-platonisch sofist en tovenaars, Sopater en leerling van Jamblichos, te raadplegen en ontbood hem in zijn nieuwe paleis te Constantinopel (330).

2370 Weldra raakte deze door de macht van zijn dialectiek zozeer in de gunst van de keizer, dat hij rechts van hem aan tafel mocht zitten 144).

Dit verdroot de christelijke partij ten hove, vooral daar de heidense sofisten omstreeks die tijd volk en keizer door openbare debatten voor het Helleense heidendom poogden te herwinnen. Wel lukte hun dit niet, daar gemengde vergaderingen van

2375 heidense en christelijke sprekers dra verboden werden. 145) – maar het gevaar voor een plotselinge heiden-gezindheid van Constantijn beangstigde de christenpriesters ten zeerste.

Bovendien wekte de keizerlijke gunst die Sopater genoot, de nijd der hovelingen op, vooral van de christelijke praefectus praetorio Ablabius, die zijn groeiende invloed

2380 op Constantijn vreesde te verliezen. Deze wist, zo vertelt Eunapius, zijn gebied

wijs te maken, dat Sopater, de sluwe tovenaars de winden had vastgebonden, waardoor de korenschepen uit Egypte de keizerstad niet konden bereiken. En Constantijn geloofde die laster, 146) en zag in Sopater een die werkte aan 't verderf van zijn rijk. En daar hij hem toch niet van zijn wroeging over de moord op Crispus had kunnen verlossen, besloot hij de man te doden. Daardoor gaf hij meteen de christenpriesters hun zin, die in alle beoefening van magische kunsten verdoemelijke omgang met de duivel zagen, en toonde hij openlijk dat hij niet meer heidens gezind was 147). Om dezelfde tijd als Sopater (of mogelijk zelfs even voor de inwijding van Constantinopel) viel nog een ander heiden als martelaar, namelijk *Kanonaris* 148).

2385 Deze wijsgeer sprak het volk herhaaldelijk toe vanaf zijn redenaarsgestoelte op het forum Constantini. Vooral onder de oud-Byzantijnen vond hij bijval, in 't bijzonder bij de z.g. Gazaërs, afstammelingen van kolonisten uit Gaza, die Septimius Severus een eeuw geleden, na de uitmoording van Byzantium, hier had overgeplant. Deze laatsten, hevig heidens, hadden indertijd Licinius gesteund in zijn strijd tegen

2390 Constantijn, en Byzantium met taaie kracht verdedigd. Thans waren zij wel de nieuwe keizer onderworpen en hadden zelfs hun wapenen als metaal voor zijn standbeeld moeten uitleveren, maar bleven hem heimelijk vijandig. Dit bleek nu bij het optreden van *Kanonaris*.

2395 Toen echter Constantijn zichzelf op het forum vertoonde en de welgezinden onder het volk hem toejuichten, riep de heidense redenaar vanuit zijn verhevenheid hem toe: "Wil niet wijzer zijn dan uw voorvaderen, gij die uw voorvaderen hebt vernietigd." Daarop vermaande de keizer de man zijn heidense propaganda te staken, waarop deze luidkeels antwoordde: dat hij voor zijn voorvaderen wou sterven.

2400 Toen liet Constantijn hem, tot schrik der nog heidense Gazaërs, onthoofden.

2405 Ook de heidenen hebben dus hun martelaren. Na eerst bloedig te zijn vervolgd, namen nu de Christenen, tegen de leer van het evangelie, wraak op wie niet geloofden als zij.

Voortaan trad de keizer steeds feller op tegen de polytheïsten. Na het reeds vroegere offerverbod (324) stelde hij thans (omstreeks 330) waarzeggerij en het vragen van orakels strafbaar.

2410 Toch bleven er velen volharden in het oude geloof. Om nu de kerstening van zijn rijk te versnellen, nam hij eindelijk zijn toevlucht tot geweld.

Zo besloot hij op drijven van zijn vroegere schoonmoeder Eutropia, de moeder van Fausta, een Syrische van geboorte, om een afgodenaltaar nabij de heiligen eik van Mamre in Palestina te verwoesten, 149) Bij deze boom zou namelijk God zich aan Abraham hebben geopenbaard, 150) en daarom het Constantijn er thans een basiliek bouwen.

2415 Sedert ging de keizer steeds heviger voort met vervolging der heidenen. Eerst liet hij, kort voor de inwijding zijner stad, deels uit plunderzucht, deels uit geldnood, een ware veldtocht houden tegen alle godenbeelden. 151) Daartoe trokken zijn vertrouwde hovelingen van stad tot stad, van tempel tot tempel, en gelastten dan telkens de dodelijk beangste priester, om uit het allerheiligste zijn god te halen. Met de worgstrik werden ze naderbij gesleept, deze "goden der verjaarde fabels", om indien ze uit brons of marmer bestonden, te worden opgestuurd naar Constantinopel, ter versiering van paleis of circus of senaatsgebouw of een der grootse openbare pleinen. 152) Zo evenwel de buitenkant met goud was bedekt, dan werd deze er afgeslagen, en alleen het ivoren of benen steunskelet van de eens zo hoog vereerde godheid. Het goud werd echter zorgvuldig verzameld, en omgesmolten in de keizerlijke smeltkroes tot klinkende munt, ten bate van zijn schatkist.

2425 De enige rest van het beeld bleef over, wat waardeloze rommel.

2430 Zo trof Constantijn hiermee een dubbel doel: verrijking en machtsversterking van zichzelf, en ontmoediging van de heidenen. Want velen hunner gingen na deze hevige beeldenstorm zelf twijfelen aan de waarde van hun godsdienst en gaven zich – volgens Eusebius – aan het Christendom gewonnen.

2435 Hierdoor durfde de keizer eindelijk in 331, in een edict de *sloping van de meest geëerde of beruchte heidentempels* te gelasten 153). Dit deed hij, zowel uit gebrek aan bouw materiaal voor nieuw te stichten kerken, als uit fanatieke godsdienstijver. Hij nu, en alle Christenen haatten vooral de dienst van Aphrodite, slecht befaamd – ook bij de heidenen – om de teugellose ontucht in haar afgodshuizen gepleegd. Zo werd allereerst de tempel van *Aphaka* 154) van de Syrische Astaroth op de top van de Libanon, waar ontmande priesters ter ere der godin, tegennatuurlijke smerigheden bedreven, – op 's keizers bevel door soldaten tegen de grond gesmeten. Een ander dergelijk "bedehuis" in Phoenicië, te Heliopolis, waar de priesters aan alle vrome bezoekers zich prostitueerden, werd eveneens verwoest. In Egypte verbood hij ten strengste de eredienst der Nijlgodin door ontmande priesters en gelastte deze eunuchen zich nergens meer te vertonen.

2440 Daar een wijs wetgever moet waken voor zekere zedelijke normen zijn deze daden van de keizer ook uit naam van menselijkheid en beschaving, volkomen te billijken.

2445 Hatelijk onverdraagzaam was evenwel de verwoesting van de Asklepios-tempel te Aigai 155), een soort antiek Lourdes, waar duizenden vrome heidenen voor genezing kwamen

2450

van hun kwalen. Dit gebeurde vooral op drijven der toenmalige Christenpriesters, die immers meteen als duivelsbanners en medicijnmannen dienst deden, en de concurrentie van hun heidense collega's wilden fnuiken. Op een wenk van de keizer lag het huis van de "zielen-verleider" tegen de grond.

2455 Door deze krachtige maatregelen tegen de godsdienst der Hellenen zou hij velen hunner, volgens Eusebius, van hun waan hebben genezen en tot het Christendom hebben gebracht. Bij sommigen mag dat waar zijn, maar bij anderen riep de keizer juist door zijn fanatisme, een reactie teweeg, zoals bijvoorbeeld bleek bij de opstand van Calocerus in 333 op Cyprus, die deels door heidense ontevredenheid werd begunstigd,

2460 zo niet veroorzaakt. En tegenover al deze vernietiging van het oude stelde hij de opbouw van het nieuwe geloof. Dit toonde hij allereerst door talloze kerken te stichten, vaak op de puinhopen van verwoeste tempels, en met stenen en marmeren zuilen van hen afkomstig. Zo liet hij er een bouwen in Heliopolis in plaats van het pas gesloopte heiligdom van

2465 Aphrodite. Zelfs een bisschop kreeg hier zijn zetel, bijgestaan door priesters en diakenen. En opdat "vele lieden Gods leer zouden nader komen, verschafte de keizer ook hier rijke gaven tot ondersteuning der armen, om zo tot snelle kerstening aan te drijven," zegt de vrome Eusebius 156). Hij stichtte dus in elk zo'n kerk een welvoorzien kas voor bekeerlingen om door geld de omwonenden om te kopen tot het

2470 Christendom. Dat de heidense priesters tegen zulke middelen niets vermochten, laat zich begrijpen. Maar niet alleen bekeringsijver, maar ook verering van heiligen en martelaars leidde hem bij zijn kerkenbouw. Kort tevoren had hij ter ere van de martelaar Lucianus, die te Drepanum tijdens de vervolgingen stierf, boven diens graf een kostbare kerk

2475 gesticht en de stad met nog vele prachtige bouwwerken verrijkt (327). Uit liefde voor zijn moeder, die Lucianus bijzonder vereerde, en vermoedelijk zelve in Drepanum was geboren, noemde hij het voortaan Helenastad of Helenopolis. Zij was het ook, die in haar stadig stijgende vroomheid, bijgestaan door de

2480 Constantinopelse presbyter Eustathius 157), hem riedeen basiliek te bouwen op het graf van Jezus. Zo gaf de keizer daartoe bevel aan Macarius, de bisschop van Jeruzalem en aan Dracilianus, de vicarius orientis 158). Men zocht vergeefs naar de grafplaats, sloopte daarvoor een Venustempel die daar later zou zijn opgericht, en zo meende men eindelijk de grot van Jezus' herrijzing, diep onder de grond, opgegraven te hebben.

2485 Spoedig verrees daar een hoge basiliek van buiten met pronk van goud versierd, en met binnenwanden uit veelkleurig marmer. Kort na de synode van Tyrus werd deze kerk door Macarius ingewijd, in bijzijn van de meeste bisschoppen van het Oosten (17 september 335) 159). Op het bericht hiervan trok Constantijns moeder, zo oud als zij was op reis, om nog

2490 in 't laatste van haar leven een bedevaart te ondernemen naar het heilige graf. Onderweg schonk zij grote sommen gelds aan de christelijke gemeenten der steden die zij passeerde, aan ieder die zich persoonlijk tot haar wendde, en verder aan garnizoenen die daar waren gelegerd 160). Bovendien stelde zij geld en kleding beschikbaar voor de armen en bevrijdde talloze gevangenen die – mogelijk wegens

2495 belastingschulden – in de bergwerken moesten versmachten. Zo poogde Constantijn, door wat aalmoezen van zijn moeder, zijn Oostelijke onderdanen enigszins te verzoenen met zijn fiscale afpersingssysteem. Het geld hem toegevloeid door de vlijt van miljoenen werkers verkwistte hij nu aan een handvol luie bedelaars en parasieten. Tevens was deze reis bedoeld als geldelijke propaganda voor het Christendom.

2500 Toen Helena in Jeruzalem kwam organiseerde zij, voor de dienst van de Heilige-Graf-Kerk een bijzondere *nonnenorde*, die der "Hestiades", kennelijk naar het voorbeeld der Romeinse Vestalinnen 161). Omstreeks dezelfde tijd zond haar zoon aan Antonius de Egyptische kluizenaar, eervolle brieven 162) zodat ook het *monnikenwezen* door Constantijn en zijn familie is

2505 aangemoedigd. Ook in de relikwieën-verering gingen zij hun onderdanen voor. Op Golgotha liet zij opgravingen doen, en werkelijk kwamen daar, volgens de sage 163), drie kruisen te voorschijn. Ook vond men een losliggend plankje met het drietalig opschrift "I.N.R.I." daarin op Pilatus' bevel gegrift. Maar men wist niet tot welk van de

2510 kruisen dit behoorde, en dus ook niet wat het ware kruis van Christus was geweest. Door de genezende kracht die er evenwel van uitging, waardoor een zieke vrouw gezond werd, ontdekte echter bisschop Macarius het ware kruis. Dit niet-historische verhaaltje bewijst welk een wondermacht de toenmalige Christenen, in hun bijgeloof, toekenden aan alle relikwieën.

2515 Verder verrijkte Helena de stad Jeruzalem met vele gebouwen en liet ook kerken stichten op de Olijfberg en in een grot te Bethlehem, waar Jezus zou geboren zijn. Daarna stierf ze, op haar tachtigste jaar, en haar overschot werd naar Constantinopel vervoerd en met militaire eer ter aarde besteld (336). Kort daarop bouwde Constantijn in zijn eigen stad nog kerken boven de graven van

2520 enkele martelaren, en ook in Antiochië en Nicomedia. In de laatste jaren voor zijn

dood kunnen we dus in stadig strengere kerksheid bij hem constateren, en tevens stijgende vijandschap tegen het heidendom.

Ook bleek dit uit zijn gewoonte om redevoeringen en preken te houden zowel voor zijn hofkring als ook in 't openbaar voor het volk van Constantinopel. Soms sprak hij meteen om zijn paleisgenoten wenken te geven, wie in ongenade waren gevallen; maar zijn hoofddoel was de propaganda van het *monotheïsme tegenover de heidenen*. Een zo'n redevoering heeft Eusebius voor ons bewaard, namelijk: "Rede aan de vergadering der heiligen". Er is geen reden om aan de globale echtheid ervan te twijfelen, maar wel aan de zuiverheid van tekst, die mogelijk hier en daar door de Griekse vertaler(s) is veranderd en aangevuld, oorspronkelijk is het nergens, maar het bevat vele reminiscenties uit het werk van Lactantius, zowel uit zijn "Divinae Institutiones" 164) als uit zijn "De mortibus persecutorum." Maar met een zekere welsprekendheid worden christelijke dogma's erin verdedigd en heidens bijgeloof weerlegd.

Zo trad dus Constantijn, ondanks zijn bloedig, allesbehalve christelijk leven, ook op als *apologeet*, zij het dan ook als een al te slaafs navolger van de kerkvader Lactantius.

Het blijvend resultaat van 's keizers kampioenschap voor het christendom tegen de heidenen kunnen we samenvattend noemen: *de verwereldlijking der Kerk*.

De oerkerk der apostelen hield zich streng aan Jezus' woorden: mijn koninkrijk is niet van deze wereld. Thans evenwel waren de christelijke gemeenten van kleine jammerlijke half-geheime begrafenisfondsen 165) geworden tot een geweldige wijdvertakte openbare organisatie. Haar grondbezit vroeger slechts uit enkele begraafplaatsen bestaande was uitgebreid evenredig met de stijgende rijkdom van haar gelovigen. Zij was tot een zeer wereldlijke, maatschappelijke *macht* geworden, en Constantijn had deze in dienst gesteld van de staat. Ook haar verhouding daartoe was geheel veranderd. Had zij vroeger de vergoeding der vorsten bestreden, thans werkte zij mee aan een niet mindere cultus van de keizer, door hem te vereren als alleenheerser bij de genade Gods.

Bovendien was ook haar eerst zo eenvoudige *ritus* geheel veranderd, had zich aangepast aan de praalzucht van het heidendom, met haar verwickelde ceremoniën. Door de heiligen-verering was het oeroude polytheïsme der pas gekerstende Grieken en Romeinen opnieuw in haar herleefd.

In vele opzichten was dus door toedoen van Constantijn de nieuwe Katholieke Kerk geworden tot een mengproduct tussen het pompeuze paganisme en het sobere oerchristendom der Joodse vissers en apostelen.

CONSTANTIJN ALS KERKVORST.

Sinds zijn overgang tot het Christendom (312) matigde de keizer, als pontifex maximus of heidens opperpriester, zich ook het hoogste gezag aan in kerkelijke zaken van zijn nieuwe geloofsgenoten. Juist daarom noemde hij de bisschoppen zijn "broeders" en zichzelf "algemeen bisschop" van het rijk 166).

Van begin af aan poogde hij dan ook, de Kerk, zijn persoonlijk domein, naar buiten onaantastbaar te maken, en de innerlijke eenheid harer belijders te handhaven, hetzij door zachtheid hetzij door dwang.

Nu waren er, nog tijdens de vervolgingen, onder de Christenen in Afrika en Mauretanië twisten uitgebroken. Daar wilde men namelijk zekere Donatus (*niet* Lactantius' vriend) en de zijnen allen weren uit de Kerk, die onder de dwang van de laatste vervolging hun geloof hadden verloochend of christelijke boeken ter verbranding aan de heidense overheid hadden uitgeleverd. Daartegenover stonden andere Katholieke geestelijken (vooral die buiten Afrika) die de berouwvolle "traditores" (overleveraars) hun zonden wilden vergeven, daar er veel te veel van hen waren, en er niet zozeer op het gehalte als wel op het aantal van gelovige zieltjes gelet moest worden.

Bovendien verschilden de Donatisten nog van de andere Katholieken ook in leer. Zij betwijfelden namelijk de waarde der sacramenten en stelden deze afhankelijk van de waardigheid der deelnemers. In strengheid van eisen kwamen ze dus veelal met de latere protestanten overeen.

Tussen beide partijen spande het hevig. Toen dan ook zekere Caecilianus tot bisschop van Carthago werd gewijd door een geestelijke (Felix), die de Donatisten beschouwden als een traditor (de Katholieken ontkenden dit), barstte de ontevredenheid los. Een Numidisch concilie, merendeels Donatisten, verklaarde zijn keuze voor onwettig. Doch nu greep Constantijn in. Tegen mei 313 roept hij, hoewel juist door Gallië reizend naar Trier, een concilie bijeen te Rome. Weldra verscheen Caecilius hier met 10 Afrikaanse bisschoppen waarbij zich weldra de bisschoppen van Autum, Arles (Arelate) en Keulen voegden. Onder leiding van de Romeinse bisschop Miltiades vergaderden zij in het Lateraans paleis van keizerin Fausta, die, christelijk gezind als haar man, in zijn plaats hun daartoe gastvrijheid verleende.

Maar zij richtten niets uit, en ook een volgend concilie te Arles waar de keizer evenmin aanwezig was, (1 augustus 314) leidde tot geen verzoening tussen Donatisten en Caecilianen. Integendeel juist door de uitspraak dat Felix geen traditor was, en Caecilius' bisschopskeuze dus wettig werd erkend, vlamden de twisten in Afrika weer

op.
Eindelijk, na dit vergeefse concilie te Arles, beslechtte Constantijn in augustus 315 (toen hij juist weer in Italië was na een lang verblijf in Gallië en Illyrië) de kerkelijke strijd te Milaan. Op raad van de Afrikaanse proconsul Anulinus en 's keizers eigen hofprediker, de zeer orthodoxe Hosius, bleef hierbij Caecilianus' benoeming gehandhaafd, doch de Donatisten werden als ruziezoekers en ketters buiten de Kerk geworpen. (Augustinus, Epist. 43, 7, 20).

Hij beschouwde hen namelijk als scheurmakers, die het eenheidsfront der Christenen tegenover hun heidense vijanden verbraken. En daar hij slechts een eensgezinde, Katholieke of algemene Kerk als een bruikbare steun beschouwde van zijn gezag, stelde hij ketters gelijk met verraders. Hierin gedraagt Constantijn, met zijn streven naar caesaropapisme, zich net eender als later Karel V tegenover de Protestanten 167). Toen hij dan de Donatisten eenmaal had veroordeeld, kregen de orthodoxen het ene privilege na het andere (Alles volgens mij: 21-31 oktober 315).

Allereerst werd aan Caecilianus en de zijnen, mogelijk tot vergoeding voor wat zij hadden verduurd van de Donatisten, die o.a. vele van hun kerken hadden in brand gestoken, een grote som geld uitgekeerd en het recht op onbeperkte ondersteuning van staatswege. Dit was het eerste historische voorbeeld van bezoldiging der geestelijken door keizer of staat, wel niet van geregelde salariëring, maar voorlopig in de vorm van *schenkingen*, en hiermee ging Constantijn ook voort in zijn verdere regering (Eus. Hist. eccl. X, 6).

Ten tweede werden alle Katholieke priesters vrij verklaard van *munera* 168) of verplichte staatsbedieningen, d.w.z. zij hoefden in hun vaderstad niet meer dure en tijdrovende ambten te bekleden, "opdat zij niet door de heiligschennende nijld van sommigen van hun eredienst werden afgehouden." (Cod. Theod. XVI, 2, 1 en 2). In een extra-schrijven, uitsluitend in zijn brief aan Anulinus, voegt de keizer er aan toe, vooral daar in Afrika voor de uitvoering van dit edict te waken, daar voor die tijd de ketters de Katholieke priesters opzettelijk met lastige benoemingen hadden geplaagd (Cod. Th. XVI, 2, 1) wat nu niet meer mocht (Zie ook Eus. Hist. eccl. X, 7).

Enige jaren later (5 juli 321) vergunde hij de Kerk zelfs het erfrecht, zodat zij zich geweldig kon 4) verrijken door testamentaire beschikkingen van particulieren (Cod. Th. XVI. 2, 4).

Doch daarna ontstond er in vele steden zo'n geweldige toeloop van decurionen (rijke aanzienlijke) tot de geestelijke stand, louter om de hoge kerkelijke traktementen en de vrijdom van *munera*, dat de keizer er tegen optrad. In een edict van 18 juli 320 verbiedt hij decurionen of hun zoons, om priester te worden, zo zij rijk en ontwikkeld genoeg zijn, om openbare ambten te bekleden. (Cod. Th. XVI, 2, 3).

Ja, hoe langer hoe meer bemoeide Constantijn zich, ter wille van de schatkist, met de benoeming der geestelijken. Tenslotte staat hij 1 juni 326 het priesterambt slechts toe, aan diegenen, die bij hun stadgenoten geen familie hebben, en dus zonder politieke invloed zijn, en bovendien te weinig bezitten voor een stadsambt. "Want de rijken betaamt het, de noodzakelijke lasten van de wereldlijke staat te ondergaan, maar de armen om door de rijkdommen der Kerk ondersteund te worden." (Cod. Th. XVI, 2, 6).

Zo wist de keizer dus te beletten dat al te rijke heren tot de clerus overgingen, daar dit dubbel schadelijk was voor zijn schatkist. Want ten eerste profiteerden zij dan mee van de staatsbezoldigingen aan de geestelijkheid, en ontliepen zij, door vrijdom van *munera*, dan de verplichting der decurionen tot aansprakelijkheid voor de belastingen van hun stad.

In wereldlijke zaken besliste Constantijn dus uit eigen oordeel, hoe hij ook in dogmatische kwesties de raad der geestelijken, vooral van zijn hofbisschop Hosius volgde.

Toch vermeerderde hun invloed ook in 't openbare leven sterk, doordat hij in 318, 321 of 323 de bisschoppen de *bevoegdheid* tot *rechtspraak* verleende, zo een der partijen bij een proces dit verlangde 169). Dit deed hij om twee redenen. Vooreerst wou hij vooral zijn geloofsgenoten en aanhangers als ambtenaren gebruiken, en tevens wou hij voortaan controle uitoefenen op de vroeger almachtige rechters, wier felle heidense partijdigheid bij de laatste christenvervolging was gebleken.

Door de tegenstand der gestudeerde beroepsjuristen tegen Kerkelijke concurrenten werd echter deze wet eerst niet behoorlijk uitgevoerd. Zo moest Constantijn zijn eigen besluit in 333 in een rescript aan Ablabius toen praefectus praetorio van het Oosten herhalen 170).

Deze wet is vooral belangrijk, daar hierdoor de latere geestelijke rechtbanken der Middeleeuwen zijn ontstaan, met al hun verdoemelijke nasleep van gewetensdwang en inquisitie.

Terzelfder tijd als tegenover de ketters stelde Constantijn zich ook tegenover de Joden schrap.

Ook hierin volgde Constantijn een nieuwe koers. Of liever, hij herstelde het oude, haast vergeten antisemitisme der Flavische keizers, wier familienaam "Flavius" hij, mogelijk met die bijbedoeling, aannam. Want na de Flaviërs Vespasianus en Titus, de

verdelgers van de Joodse staat, en Domitianus die hen ook in ballingschap vervolgde als volk, hadden de Joden – behoudens een onderdrukte opstand tijdens Hadrianus – rust en voorspoed gekend, zelfs hadden vele keizers hen beschermd en begunstigd boven de Christenen doordat alleen de Joden werden vrijgesteld van het offer aan de keizerlijke Genius.

2665 Nu echter een Christenvorst op de troon kwam, hield dit alles op. Alleen de Christenen werden bevoorrecht, en voor de Joden begon een duizendjarige tijd van opsluiting binnen hun Getto's.

2670 In 315, 18 oktober, vaardigde Constantijn dan te Milaan 171), waar hij juist de Donatistische strijd had beslecht, ook een edict uit tegen de belijders van de Talmoed, die blijkbaar kort geleden Katholiek geworden stamgenoten hadden gekweld. "De Joden en hun oversten en rabbijnen willen wij inprenten, dat zo na dit edict een hunner een ander die hun verderfelijke sekte is ontvlucht en tot de dienst van God is overgegaan, met stenen of ander soort van razernij durft lastig vallen, (welk feit wij juist vernamen dat gebeurd is), hij meteen aan de vlammen wordt prijs gegeven en met al zijn medeplichtigen verbrand." (Cod. Theod. XVI, 8, 1=Just. 1, 9, 3).

2675 Uit deze woorden blijkt dus duidelijk 's keizers kerkelijk getinte Jodenhaat. Dit bewees hij ook bij de keuze van een officiële, tevens christelijke rustdag, die op een anderen dag moest vallen dan de Joodse sabbat, en eveneens op het concilie van Nicaea, bij het bepalen van het Paasfeest, waarvan de datum opzettelijk niet op het Joodse Pascha, maar op de dag van Jezus' opstanding werd vastgesteld. Blijkbaar wilde de keizer de toekomst van het Christendom streng van het Jodendom, waaruit het ontstaan was, scheiden.

2680 Overigens is Constantijns politiek tegenover deze godsdienst aan allerlei vorstelijke grillen en zwenkingen onderhevig.

2685 Zo beveelt hij in 321 aan de decurionen van Keulen, om alle rijke Joden aldaar – op een stuk of drie na – beschikbaar te stellen voor de stadsambten of munera, waardoor zij financieel zwaar getroffen werden. (Cod. Th. XVI, 8, 3). Doch in 330 zondert hij hiervan de Joodse rabbijnen en oversten der synagogen uit, zodat zij *dezelfde*

2690 *vrijdom van munera kregen als de Katholieke geestelijken*. Dit is daarom merkwaardig, omdat zij hierdoor bevoorrecht werden boven de ketters, d.w.z. de Arianen, wier priesters en gemeenten van alle kerkelijke privileges werden uitgesloten. (1 september 326, zie Cod. Th. XVI, 5, 1).

2695 Nochtans ging Constantijn natuurlijk niet over tot wettelijke gelijkstelling van Joden en Katholieken. Door een edict van 21 oktober 335 verbood hij zelfs Joden om Christenslaven te houden of te besnijden, en gelastte hen, deze onmiddellijk in vrijheid te stellen. (Cod. XVI, 9, 1).

2700 Deze Jodenwet werd 3 jaar later door zijn zoon en opvolger Constantius tevens uitgebreid tot ketters, heidenen of andere niet-Katholieken, wie allen het recht ontzegd werd om Katholieke slaven te bezitten. (Cod. Justin. 1, 10, 2), zo werd dit edict de oorzaak:

2705 1e) Van de vermindering van het aantal slaven, daar velen uitsluitend verlokt door de belofte van vrijheid zich orthodox lieten dopen.

2e) Van de economische verzwakking, ja ondergang van alle niet-Katholieken, die sinds die tijd zo goed als geen slaven meer konden houden.

3e) Van het ontstaan van een overgrote Katholieke meerderheid onder de vrije bevolking, waarbij de andersdenkenden in het niet verzonken.

2710 Volgen we, na deze uitweiding, thans opnieuw Constantijns inwendige kerkelijke politiek, en wel sinds zijn bemachtiging van de alleenheerschappij (324). Reeds tijdens Licinius teisterden ernstige dogmatische twisten heel het Oosten, en zijn opvolger haastte zich die te beslechten.

Het geschil liep over de leer der *drie-eenheid*.

2715 Dit systeem van God, Christus en de Logos (Heilige Geest of het Woord), hoewel oorspronkelijk *niet* aanwezig in het Christendom, was, eenmaal willekeurig "hineininterpretiert" in het Johannes-evangelie (1 en 5), als vroom bedrog door de Afrikaanse bisschop Theophilus in zwang gebracht. (Eind 2e eeuw). Weldra hadden de gelovigen over het hele rijk het aanvaard, onder de leuze "credimus quia absurdum". Daarmee was het Christendom, door Origenes en Tertullianus nog streng monotheïstisch opgevat, feitelijk ontaard tot een driegodendom.

2720 Openlijk tritheïstisch waren de Sabellianen, doch de anderen bemantelden dit onder een compromis met het monotheïsme, het beroemde "drie maal een is een". Doch onder deze evenwel ontstond meningsverschil over de verhouding tussen God de Vader en God de Zoon.

2725 In de rest van het rijk maakte men zich hierom niet druk. Maar wel in Egypte, het traditionele land van priesterregering, en vooral in Alexandrië, een stad waar de hellenistische wuftheid der overheersers (Grieken en Romeinen) nooit de sombere, dwepende ernst der ingeborenen had kunnen doden. En zoals hier van ouds al kerkelijke woelingen waren geweest, (zoals onder Decius en Diocletianus), zo kwam het ook thans tot een uitbarsting.

2730 De bisschop van deze stad, Alexander, raakte namelijk in twist met zijn presbyter

Areios.
De laatste onderscheidde Christus' hemelse natuur, hoe goddelijk ook van die van God, daar hij tevens als mens een afzonderlijk leven op aarde had geleid. ("Heterousion").
2735 Zijn chef evenwel zag Christus niet gelijksoortig, maar volstrekt *gelijk* aan die van God, terwijl tevens, onscheidbaar van zijn goddelijke natuur, zijn menselijkheid op aarde had geleefd. God was dus in Jezus tegelijk God gebleven en toch mens geworden. ("Homo-ousion").

Beide partijen raakten in hun blind, dogmatisch bijgeloof ten felste opgezweept, en zo sommeerde Alexander zijn presbyter Areios of Arius zich aan zijn uitspraak te
2740 onderwerpen. Deze weigerde, werd uit de Kerk gestoten, maar zette in dezelfde stad zijn preken voort. Daar kreeg hij weldra vele aanhangers, vooral onder de ketterse sekte der *Melitianen* 172), die, al tijdens de laatste vervolging ontstaan, zich nu grotendeels bij hem aansloot. Zo werd eerst Alexandrië, weldra alle steden en dorpen van Egypte, later zelfs Libië en Thebais erbij, in twee partijen gesplitst. (Euseb. III, 4). Spoedig verspreidde deze razernij zich ook over de aangrenzende provinciën door propagandabrieven en boden van beide kampioenen. Zo hoog liep de twist, dat Ariaanse (?) fanatici zelfs de beelden des keizers beschimpten, en dat zelfs in het theater der heidenen de christelijke leer van God werd gesmaad en bespot.
2745 Het aanzien van de Kerk, en van het keizerlijk gezag liep dus gevaar. Constantijn, die dit alles hoorde en begreep, wilde terstond de twist beëindigen. Hij stuurde eerst een "godvrezend man", zijn gunsteling Hosius als vredestitcher naar Alexandrië, met een brief zowel aan Alexander als aan Arius.

De keizer uit daarin zijn mening, dat men "zulke futiele kwesties niet had moeten opwerpen," maar vermaande tevens Arius, zich te buigen naar de wil van zijn meerdere.
2755 Hieruit blijkt, dat het dogma Constantijn zelf onverschillig liet, maar dat *het behoud van de hiërarchie en de eenheid der Kerk hem hoofdzaak was*. Doch geen van beiden was tot verzoening gezind, daar er tussen hun aanhangers al wederzijds bloed was gevloeid.

Toen besloot de keizer, net als vroeger in het Westen bij de Donatistische twisten, 2760 (311–315) ook thans een synode bijeen te roepen. Eerst bepaalde hij tot plaats van samenkomst *Ankyra*, maar spoedig verlegde hij het naar Nicaea in Bithynië, zijn zomerresidentie, om ook zelf daar aanwezig te kunnen zijn. Op dit concilie kon dan tevens de strijd over de bepaling van het *Paasfeest* worden beslecht.

2765 Deze z.g. "Paasstrijd" is al zeer oud, en dateert al van ongeveer 190 na Chr. De Jodenchristenen, vooral in Syrië, Palestina en Klein-Azië bleven namelijk vasthouden aan het aloude Pascha, het feest dat Mozes had bevolen te vieren op de 14e Nisan, de eerste maand van het jaar (Exod. 12, 6; Levit. 23, 5). De Israëlieten rekenden echter zowel toen als nog steeds, (net als de Mohammedanen) met *maanjaren*, zodat dit feest,
2770 altijd vallende op volle maan, toch volgens Romeinse en Grieks-Macedonische tijdrekening telkens op een andere dag van het jaar gedateerd werd. Toen de latere Joden in de Romeinse tijd daarnaast moesten rekening houden met het Westerse jaar van 365 dagen, en dus de Joden-christenen ook, kwam er helemaal verwarring. En zo waren er enkele Christenen, zoals Anatolius 173), die eindelijk naar een vaste regel
2775 zochten voor het bepalen van het Pascha, meteen voor hen van belang om de herdenkingsdag van Jezus Opstanding vast te stellen. En aangezien de Alexandrijnse Joden het Pascha hadden bepaald *op de eerste volle maan na dag-en-nachts-evening*, en Christus zou herrezen zijn op de dag volgende op de eerste sabbatdag na Pascha bepaalde Anatolius het christelijke paasfeest op: *de eerste Zondag na de eerste volle maan volgende op dag-en-nachts-evening*, (hoewel de term "zondag" nog niet als zodanig bestond).
2780 In Constantijns tijd heerste dit gebruik reeds in het hele Westen, benevens in Griekenland, Asia, Pontus en Egypte.

Doch de bewoners van Palestina, Syrië, Phoenicië, Cilicië en Cappadocië, merendeels
2785 Jodenchristenen of gedoopte Joden, vierden *het feest van Jezus' herrijzenis op dezelfde dag als hun aloude, geliefde Pascha*. Dit veroorzaakte nu veel strijd in de grensdistricten der beide gebieden daar sommigen nog bezig waren met vasten en zelfkastijding, terwijl anderen reeds het Paasfeest vierden. Constantijn nu zag het grote belang in van *eenheid van ritus* voor de ganse Chr. Kerk, en stelde dus te
2790 Nicaea ook het paasprobleem aan de orde.

Intussen naderde de dag van samenkomst te Nicaea, de metropool van Bithynië, waarheen alle bisschoppen ter wereld waren uitgenodigd. Voor hun reis mochten zij de paarden en wagens der keizerlijke post gebruiken, en waar die niet voldoende bleken, werden van staatswege andere voertuigen verstrekt. (Eus. Vit. Const.)
2795 Doch de twee kampioenen Arius en Alexander waren al eerder op pad getrokken om aanhangers te winnen, Arius naar Syrië, Alexander, die slimmer was, naar Nicaea zelf. Daar wist hij, al voor het concilie begon, Hosius, de almachtige hofprediker, voor zichzelf en zijn leer te winnen. (Philostorgius, Vit. Const.)

Arius had veel minder geluk. Mogelijk op zijn verzoek werd, kort voor de samenkomst
2800 in Nicaea, een niet-officiële voor-synode gehouden te Antiocheia, van merendeels

Oosterse bisschoppen. Doch daar werd zijn leer van het hetero-usion verworpen, en hem zelf en twee anderen (o.a. de geschiedschrijver Eusebius van Caesarea) een termijn gegeven tot het volgende concilie (Nicaea) om zijn stellingen te herroepen.

2805 Eindelijk, 20 mei 325 kwamen in de grote troonzaal van het keizerlijk zomerpaleis te Nicaea over de 300 bisschoppen bijeen, voornamelijk uit het Oosten des rijks, maar ook uit de omringende barbarenlanden, zoals Perzen en Skythen (=Goten). Uit het Westen waren echter weinig deelnemers aanwezig: zo had o.a. paus Sylvester, de bisschop van Rome, zich laten verontschuldigen wegens zijn ouderdom, en was hij hier slechts door afgezanten (o.a. Hosius) vertegenwoordigd. Tevens lag hierin een protest

2810 tegen het feit, dat Constantijn de hoofdstad des rijks opzettelijk had gepasseerd bij de keuze van een synodestad.

Zo, toen nu allen zwijgend samen zaten in de troonzaal, in hun bonte, wisselende kledij van Westerlingen in pallium, Oosterlingen in lange tabbaard, en barbaren in berenmutsen en wijde, uitheemse hosen, – kondigde een stoet van statig schrijdende hovelingen de komst van de keizer aan. Eindelijk wenkte de opperkamerheer, dat hij naderde. 174) Bij zijn binnentreden rezen allen van hun zetel, en zo kwam hij het midden van de vergadering "als een engel Gods, stralend in de vlamengloed van het purper en getooid met de helle flonkering van goud en kostbare juwelen". De geweldige majesteit van zijn lange, forse heldengestalte overmande alle aanwezigen:

2820 niets dan milde genade meenden zij te lezen op het gelaat van die keizer, wie zij en hun kerk zoveel te danken hadden. Ten laatste liet hij zich neer op een kleine, klinkklaar-gouden zetel midden in de zaal, en hield met rustige, sonore stem de openingsrede. Hij sprak in 't Latijn, een ander vertolkte zijn woorden in het Grieks. De korte zin daarvan was: Weest eensgezind in uw leer, staakt uw twisten en neemt

2825 mijn bemiddeling aan!

Daarna gaf hij de voorzitter der vergadering, Hosius, het woord. Toen hief zich weldra een koor van beschuldigingen en tegenbeschuldigingen tussen homo-ousianen en hun tegenstanders. Zij hadden elkaar trouwens al eerder door geheime brieven en pamfletten bij de keizer aangeklaagd en belasterd, 175) maar deze deed alsof hij nergens van wist. Nu wierp hij slechts af en toe, in het Grieks, een paar kalme, sarcastische woorden er tussen door, en deed zo het onstuimig krakeel bedaren. Meteen overtuigde hij zich, dat de meerderheid der vergadering, zoals Hosius hem had voorspeld, bestond uit aanhangers van het homo-ousion. Alle Westerse en de meeste Oosterse bisschoppen hoorden daartoe, slechts weinigen neigden tot Arius.

2835 Op een volgende vergadering ging het nog feller toe. Tevergeefs deed de minderheidspartij pogingen tot verzoening. Een brief die een hunner, bisschop Eusebius van *Nicomedia* voorlas als zijn geloofsbelijdenis, waarin hij streefde naar bemiddeling tussen homo-ousion en hetero-usion, werd niet ten einde toe aangehoord, maar zijn tegenstanders rukten het hem, in bijzijn van de keizer, uit handen.

2840 Doch de beslissing kwam niet van zijde der geestelijken, maar van de wereldlijke opperheer. Deze was echter allang tegen de Arianen opgehitst door zijn hofprediker Hosius, de bisschop van Cordoba. Thans gebod Constantijn, als echt soldaat ongeduldig over het eindeloze theologische geharrewar, Arius en de zijnen toe te geven. Allen, 180) behalve Arius, Eusebius van *Nicomedia* en nog vier anderen, bogen voor dit vorstelijk bevel 176) en zo werd door de wil van de keizer de homo-ousiaanse of Katholieke (algemene) leer, thans precies geformuleerd in het "Symbolum Nicaenum" als de enig ware opgelegd aan alle Christenen in het rijk.

Arius zelf die niet ter synode was verschenen werd met al zijn aanhangers door de kerkelijke ban (anathema) getroffen, en voortaan uit Alexandrië geweerd. Maar de keizer strafte hem nog extra door verbanning en weldra deelden ook Eusebius en de vier andere "weerspannigen", smadelijk gebrandmerkt als "Porfierianen" 177), zijn lot. Bovendien werden al hun boeken in 't openbaar verbrand. Deze kleinzielige, haarkloverige dogmentwist verraadt dus al de innerlijke tweespalt van de Kerk, alsook de bekrompen vervolgzucht van haar z.g. rechtgelovige meerderheid jegens elke

2855 minderheid, zoals ook in de latere Middeleeuwen bleek. Wel heette het officieel, dat de Kerk de ketteren niet vervolgde, en dit was aanvankelijk ook waar, maar zij stookte telkens de orthodoxe wereldlijke overheid daartoe op, zowel toen als later. Ook de Paasstrijd werd beslecht naar de wens van de overweldigende meerderheid en van de keizer zelf. In een rede vol heftige Jodenhaat bezwoer hij de vergadering, om alle gewoonten die hen verbonden met het volk "dat Christus had vermoord", te verbreken.

2860 178) Zo werd dan voortaan het Paasfeest gedateerd naar het voorschrift van Anatolius. (zie hierboven)

Het hoofddoel, de eenheid van de Kerk scheen dus nu bereikt. Behoudens enkele oudere ketterse sekten, bijvoorbeeld de Novatianen, 179) die ondanks uitnodiging tot de synode, waaraan zij ook hadden deelgenomen, niet tot de Kerk wilden terugkeren, was de overweldigende meerderheid der Christenen orthodox gebleven.

Met geschenken en vermaningen tot eendracht overladen zond Constantijn de bisschoppen huiswaarts.

Nog twee jaar lang bleef de keizer homo-ousiaans gezind. In 326, 1 september kondigde hij bijvoorbeeld nog, vermoedelijk te Rome, een strenge wet af, waarbij ketterse en

2870

schismatische (=Ariaanse) geestelijken alle privilegiën o.a. vrijdom van munera, verloren, en juist bij voorkeur hiermee gekweld moesten worden 181). Ook gold de restitutie der vroeger geconfisqueerde kerkelijke goederen, die nog niet overal was volbracht, niet ten opzichte van hen. Hun bedehuizen moesten onverwijld aan de orthodexe Kerk worden gegeven, hun overige vergaderplaatsen vervielen aan de schatkist, terwijl verdere samenkomsten van heterodoxen verboden werden 182). Ook hun boeken moesten worden opgespoord en verbrand, wat het vorig jaar al over Arius' geschriften was bepaald. Alleen jegens de Novatianen, wier bisschop Acesius op de synode te Nicea de kerkvrede had verworven, werd deze ketterwet weldra in zoverre verzacht, dat zij hun kerken en koimeteria behielden 183) (25 september 326). Toch werden ze volstrekt niet met de Katholieken gelijk gesteld. Doch spoedig kwam er een ommekeer in 's keizers dogmatische voorkeur. Mogelijk uit berouw over de moord op Crispus, en afkeer van de schijnvrome orthodoxe bedriegster Fausta, die hij pas haar wel verdiende straf had gegeven, wendde hij zich af van zijn hofbisschop Hosius en de homo-ousianen en werd de Arianen, zelfs de heidenen weer beter gezind.

2875

2880

2885

Bovendien kwam er nog een oorzaak bij. In 327 (of niet lang daarna) lag zijn zuster Constantia, die de wrede vermoording van haar zoontje niet lang kon overleven, te Thessalonika (?) op sterven 184). Kort voor zij ziek werd, kwam zij onder de invloed van een heimelijk Ariaans presbyter, die haar ervan overtuigde, dat Arius en de zijnen onrechtvaardig waren behandeld. Op haar sterfbed, waarbij Constantijn kwam toegesnel, bezwoer zij nu haar broeder, de onschuldig verbannen terug te roepen. Dit gebeurde. In november van hetzelfde jaar ontbood hij Arius ten hove, en beloofde hem eerherstel, mits hij het Symbolum Nicaenum door een verklaring onderschreef. Dit deed Arius, maar in zulke dubbelzinnige termen, dat zij zowel homo-ousiaans als Ariaans konden worden uitgelegd. (november 327) 185)

2890

2895

2900

Zo werd hij weer in eer hersteld en weldra keerden ook de andere ballingen, waaronder Eusebius van Nicomedia, na brieven van berouw te hebben geschreven, op 's keizers bevel terug. Maar toen Arius weer naar Alexandrië vertrok (zomer 328) en daar weer presbyter wou worden, weigerde Athanasius, sinds de dood van Alexander (28 juni 328) daar bisschop, hem de toegang tot de Kerk 186).

2905

2910

2915

2920

2925

2930

2935

2940

Deze Athanasius, vroeger diaken van de vorige bisschop, was een heerszuchtig, dweepziek, echt-middeleeuws prelaat, en reeds vervuld van het latere pausen-ideaal om de Kerk boven de Staat in macht te verheffen. Hij zond de keizer een hooghartige brief, dat hij een afvallige, die eenmaal door het anathema was getroffen, niet meer in de Kerk kon opnemen. Daarna gebod Constantijn hem, ook op raad van Eusebius, zijn nieuwe gunsteling, om Arius onmiddellijk toe te laten en te rehabiliteren, op straffe van afzetting en verbanning. 186)

Athanasius echter stoorde er zich niet aan, en de keizer afkerig van verdere twisten, gaf voorlopig toe. Arius echter maakte zowel te Alexandrië persoonlijk, als elders door zijn aanhangers, ijverig propaganda tegen zijn vijand. In Antiochië had hij het succes, dat de homo-ousiaanse bisschop hiervan, Eustathius, door een Ariaanse meerderheid in zijn gemeente werd ten val gebracht (329) 187) en verbannen. Een synode in die stad bijeengeroepen benoemde zekere Eulalius in zijn plaats, en daarna handhaafden de Arianen zich tot het eind der 4e eeuw op deze belangrijke zetel.

Intussen intrigeerden Eusebius en de zijnen hevig bij de keizer tegen de Alexandrijnse bisschop. Eerst betichtten zij hem er van, dat hij van de Egyptenaren linnen gewaden als belasting eiste. 188) Toen deze aanklacht door Alexandrijnse presbyters, toen toevallig te Nicomedia vertoevend, was weerlegd, beschuldigden de Arianen hun vijand van politieke samenspanning tegen het keizerlijk gezag. Daarop ontbood Constantijn (331) Athanasius persoonlijk naar Psamathia, 189) een voorstad van Nicomedia, overtuigde zich van zijn onschuld, en zond hem eervol naar zijn bisdom terug.

Toen meenden zijn vijanden eindelijk het juiste wapen tegen hem gevonden te hebben. Zij klaagden hem bij de keizer aan van moord op Arsenius, de bisschop der Melitiaanse sekte, die immers nauw met de Arianen was bevriend. Hij zou namelijk de afgehouden hand van zijn slachtoffer hebben misbruikt, om er zwarte kunst mee te plegen. 190) Daar zowel heidenen als Christenen in die tijd, dus ook Constantijn, waren overtuigd van 't bestaan van toverij, en in 't bijzonder de Christenen dit verfoeiden als een misdadige samenwerking met satan en zijn demonen, was dit een zware beschuldiging. Om deze en andere aantijgingen werd Athanasius nu gedaagd voor een nieuwe synode, die de keizer samenriep te Tyrus 191) (335). Zijn vijanden toonden zelfs, naar zij beweerden, het corpus delicti, de afgehouden hand van Arsenius aan de vergaderde geestelijken en de keizerlijke president Dionysius. Maar hij vernietigde volgens de orthodoxen deze aanklacht totaal, door de levende Arsenius, die de Arianen al die tijd verborgen hadden gehouden, opeens in de zaal te brengen. Daarentegen zou Athanasius volgens een Ariaans historieschrijver, 192) om zijn vijanden te beschamen, een slet hebben gehuurd die omgekeerd Eusebius van Nicomedia had moeten belasteren als haar verleider. Deze toeleg lukte echter niet, want de vrouw in kwestie weigerde

zulk een achtenswaardig man van dergelijke schandelijkheden te betichten. 192) Het gevolg was dat met vrijwel algemene stemmen Athanasius als ruziestoker van zijn zetel werd vervallen verklaard.

2945 Daarna begaven alle leden der synode zich naar Jeruzalem, waar juist de kerk van het heilige kruis op last van de keizer gebouwd, zou worden ingewijd. 193) Hier namen Eusebius en de andere bisschoppen plechtig Arius, als een berouwvolle, weder op in de kerkelijke gemeenschap, zodat hij zegevierend uit de strijd trad.

2950 Maar Athanasius berustte niet in zijn vonnis, maar haastte zich naar Constantinopel, om bij de keizer in hoger beroep te gaan. Juist toen hij aankwam, reed Constantijn te paard uit zijn paleis. Smekend hief de trotse verstoteling zijn handen tot hem op om een ogenblik gehoor, maar de keizer herkende hem niet en wilde toen men hem vertelde wie het was, eerst niets van hem weten. Maar Athanasius hield aan, kreeg audiëntie, en de keizer beloofde hem onmiddellijk alle synodeleden van Tyrus in Constantinopel bijeen te roepen, om in zijn bijzijn opnieuw hun oordeel uit te spreken.

2955 De gedaagde bisschoppen vreesden evenwel een nieuwe Nicaea, en waagden thans voor het eerst om 's keizers bevelen te trotseren. In plaats van zelf te komen zonden zij zes partijleiders, waaronder Eusebius van Nicomedia naar de hoofdstad. Deze wisten opnieuw de keizer tegen hun vijand op te stoken.

2960 Thans betichtten zij Athanasius, dat hij zou hebben gedreigd, de jaarlijkse graanverschepingen van Alexandrië naar Constantinopel te beletten. 194) Dit gaf de doorslag. Eindelijk verbande de keizer de orthodoxe bisschop naar Trier, evenwel op voorwaarde, dat voorlopig niemand anders de stoel in Alexandrië zou bezetten, zodat eerherstel voor de balling niet bleef uitgesloten 195).

2965 Doch nu probeerde Arius de opengevallen zetel te bemachtigen. Reeds had hij de keizer hiertoe haast overreed, toen hij plotseling midden op een plein te Constantinopel ineenstortte en stierf. 195) De orthodoxen spraken natuurlijk van een oordeel Gods, maar Arius' vrienden fluisterden van vergiftiging door zijn vijanden. De keizer echter raakte steeds meer onder Ariaanse invloed, vooral onder die van Eusebius van Nicomedia. Tegen het voorjaar van 337 voelde hij zich plotseling ziek en gebruikte

2970 ter genezing de baden in zijn hoofdstad. 196) Toen dit niet hielp, stak hij over de Bosporus naar Helenopolis, waar hij de martelaarskerk van Lucianus bezocht, die zijn moeder Helena daar eens had laten bouwen. Hier smeekte hij geknield om vergiffenis van zijn vroegere zonden, en kreeg voor het eerst, van de bedienende priester, de plechtige handoplegging.

2975 Daar hij nu zijn einde voelde naderen, begaf hij zich naar zijn paleis te Achuroon (Acyro), een voorstad van Nicomedia en riep daar de naburige bisschoppen van die streek bijeen 196). Na een korte toespraak verzocht hij eindelijk Eusebius van Nicomedia hem "het bad der wedergeboorte" te geven.

2980 Naar gewoonte van die dagen had hij namelijk de doop tot aan zijn doopdag uitgesteld, om daardoor vrijheid in zijn handelingen te houden, 197) waar dan ook menige roof- en bloeddaad van getuigde.

Tal van vijanden, ja vrienden en familieleden, ja zelfs zijn eigen zoon en vrouw had hij vermoord, en al hun verwijtende schimmen verschenen hem nu in folterende visioenen.

2985 Thans hoopte hij, in bijgelovige angst, al deze vroegere zonden die hem brandden tot binnen zijn gebeente, door wat wijwater van zich af te wassen. Toen deze plechtigheid was volbracht, liet hij zich hullen in een purperen praalgewaad, en nederleggen op het keizerlijk pronkbed. Hierna sprak hij nog een dankgebed, en stierf toen spoedig, op de middag van het Pinksterfeest.

2990 Daar hij overleed in 't Ariaanse dogma, veroorzaakte zijn dood de grootste tweespalt tussen de beide partijen van de Kerk, die hij tevergeefs had pogen te verzoenen.

- 1) Pas sedert ook in de Balkan een grote stad was gesticht, Constantinopel (330) ging ook de welvaart van dit rijkdeel verloren.
- 2995 2) Alleen het Westen van Illyricum (Noricum, Pannonië en Dalmatië) was verlatijnst; de rest niet. De expansiekracht der gelatiniseerde Illyriërs bleek nog bij hun late afstammelingen, de *Walachen*, die ca. 1000 over de Donau drongen, en zich nestelden in het tegenwoordige Roemenië). (De Roemenen stammen dus niet van geromaniseerde Daciërs).
- 3000 Van de overige Illyriërs hebben alleen de stammen tussen Skodra (=Skoetari) en Apollonia in door alle eeuwen heen zowel hun oorspronkelijke taal als hun woonplaats behouden (Albanezen). Hun rasverwanten in Moesië echter waren al in de late keizertijd *vergriekst*.
- 3005 3) De oorsprong van keizer Claudius en zijn beide broeders Quintilius en Crispus ligt in het duister. De meeste tijdgenoten hielden althans Claudius voor een natuurlijke zoon van keizer Gordianus III uit diens jeugdperiode, "toen hij door een rijpe vrouw seksueel werd ingewijd." (Epit. de Caesaribus, 34). Doch om zijn schandelijke of minder eervolle geboorte te verbergen nam Claudius zelf de naam *Flavius* aan en beweerde af te stammen van het huis van Vespasianus. Latere leden van zijn familie, zoals Constantius en Constantijn volgden hem hierin na, zodat hun lofredenaars hen met deze vleinaam betitelen. - Seeck betwijfelt echter, zonder nader bewijs, Constantinus' verwantschap met Claudius.
- 3010 4) Drepanum was de geboorteplaats van Constantijns moeder Helena, en heette later, haar ter ere, Helenopolis. (Hieronym. Euseb. Chronicon).
- 7) Dat zij later Constantius' wettige vrouw was, volgt o.a. uit de eis die Diocletianus aan

deze stelde, om zich van haar te laten scheiden. (Zie ook Eutropius Aurel Victor de Caes, Epit. de Caes, etc.)

3015 8) Zie Euseb. Hieron. Chronicon. Vleierij van Constantijn en de volgende christenkeizers bracht latere historici (Aur. Victor enz.) ertoe, hun heidense voorganger Diocletianus te verlagen tot een vrijgelatene of de zoon van een vrijgelatene van zekere senator Anulinus. Maar als dat zo was, dan zou, de gensnaam die Diod. voor de zijne plaatste, dus "Valerius" ontleend moeten zijn aan een Romeins patroon van dit geslacht. En nu is er geen enkele

3020 toenmalige Anulinus afkomstig uit de gens Valeria, maar wel uit de gens Annia, zoals bijv. de praefecti urbis van 306 en 312. Diocles was dus geen vrijgelatene, en mocht dus willekeurig de naam Valerius voor de zijne plaatsen, zelfs al stamde hij niet af uit deze gens, wat ook mogelijk blijft. Trouwens juist zijn christelijke vijand Eusebius noemt hem "zoon van een klerk". Eutropius geeft beide lezingen zonder bepaalde voorkeur (Eutr. IX, 19).

3025 10) Volgens andere bronnen was hij een Bataaf, Aur. Victor 39, 20: "Menapiae civis" (Eumenius, Eutropius). De gelijkenis in klank en accent van "Menapiae" en "Bataviae" maakt waarschijnlijk dat een dezer teksten corrupt moet zijn.

12) De latere verering van Constantijn en opvolgers door hun hovelingen deed maar weinig onder voor die van Diocletianus.

3030 13) Zie bewijs Lact. De Mort. 7, Euseb. de Mart. Pol. 13. Zosimus II, 32 schrijft echter aan Constantijn deze vernieuwing toe, en Burckhardt en Seeck volgen hem hierin.

15) De leer der Manicheeërs, was evenals die der vroegere gnostieken een z.g. syncretisch geloof, d.w.z. samengesmolten uit het christendom en tal van andere godsdiensten, o.a. het Perzische Mazdaïsme of de leer van Zarathoestra. De Manicheeërs eerden als stichter van hun

3035 godsdienst zekere Manes, die omstreeks 272 in Perzië op vorstelijk bevel de marteldood onderging. Niet lang daarna verspreidde zijn leer zich in 't Romeinse rijk en vond van heidenen en ook van christenen hevige bestrijding, bijvoorbeeld van Augustinus die eerst een tijdlang tot die "ketterse" sekte had behoord.

26) Bovendien was men algemeen verbitterd doordat Galerius Rome, vroeger belastingvrij, onlangs dit voorrecht had ontnomen en met grote strengheid de gelden liet innen door de gehate quaestor Abellius.

28) Wel was Constantijn al vroeger, vanaf het einde zijner knapentijd ("ab ipso fine pueritia") wettig getrouwd geweest (Paneg. VI, c.4). Maar deze onbekende vrouw schonk hem geen kinderen, en ontviel hem blijkbaar door dood of scheiding. Zijn zoon Crispus had hij bij een

3045 bijzit Minervina verwekt (Zie blz. 21 van dit boek en verder bij Seeck, Untergang II Anhang p. 508).

30) Lactantius spreekt van zweren (ulcera); Aur. Victor zegt (Epitome c. 40) "consumptis genitalibus defecit", wat mijn onderstelling wettigt.

31) Bekend is bijvoorbeeld het martelaarschap van *Barbara*, dat op rekening komt van Daja's landvoogd Martinianus (later overgegaan in dienst van Licinius).

3050 34) Pas later (313-315) is deze voltooid. De bas-relief-beelden op de vier beiderzijdse friezen boven de zijpoorten, verheerlijken zijn laatste veldtocht, tegen Maxentius. Twee opschriften aan beide kanten boven de hoofdpoot getuigen nog van zijn zegepraal "over de tiran en zijn ganse aanhang". De uitdrukking "instinctu divinitatis", een bemiddeling tussen

3055 heidens en christelijk monotheïsme, bewijst Constantijns voorzichtig omsluisde christengezindheid.

Een vroegere mening, dat onder het woord "divinitatis" een andere, volstrekt heidense tekst, ook van 11 letters, zou doorschemeren, namelijk "IOVISOPTMAX" (Jovis Optimi Maximi) werd weerlegd door de Rossi, na onderzoek van gipsafgietsels in 1863 op last van Napoleon III

3060 gemaakt. De sage van de doop van Constantijn door paus Sylvester, die het eerst voorkomt bij Zonaras, ga ik met begrijpelijk stilzwijgen voorbij.

35) Het verschil tussen de teksten bij Eus. en Lact. komt hierop neer:

I. Die bij Eusebius zijn door *beide keizers* (en wellicht oorspronkelijk ook, officieel door Max. Daja, vlgs. Seeck) aan *alle stadhouders en prefecten* gericht, althans er wordt geen enkele nader genoemd); die bij Lact. alleen door Licinius aan de stadhouder van het pas

3065 veroverde Bithynië (na de 2e oorlog met Daja).

II. Lact. verschilt van Eusebius door het ontbreken van de inleiding (die tolerantie en staatsbescherming voor alle godsdiensten waarborgt), en verder in enkele details waardoor Licinius (en dus indirect Constantijn) voor een *christen* zou kunnen doorgaan. Zo geeft bijvoorbeeld Eusebius: *hopoos ho ti pote esti theistetos kai ouraniou pragmatos hemin... eumenes einai sunethei* (lett: opdat wat er is aan godheid en hemelse substantie ons gunstig zou kunnen zijn).

Lactantius: *quo quidem divinitas in sede coelesti nobis. - propitia possit existere.* (Genadig zou kunnen optreden).

3075 De laatste lezing is duidelijk christelijk-anthropomorf; de eerste, een vage middenvorm tussen christelijk en neo-platonisch heidens. Waarschijnlijk geeft dus Eusebius, anders 'n aartsvervalser, in dit geval de *letterlijk, uit 't Latijn vertaalde* tekst: Lact. een voor zijn doel *verdraaide* om Licinius, en dus zeker Constantijn, als *verklaarde Christenen* voor te stellen. (Zie verder Josef Wittig, Rom. Quart. schr. Suppl. XIX, die echter niet tot deze

3080 conclusie durft over te gaan).

36) Ook Lactantius' geschrift waarschijnlijk in het voorjaar van 314 gepubliceerd, onder de verse indruk der vervolgingen en de overwinningen van Constantijn en Licinius, vermeldt de dood van Diocletianus voor die van Maximinus Daja en voor de vermoording van zijn Prisca en Valeria, dus in 313. Hoe is echter daarmee het jaartal 316, bij Eusebius Chronicon, en in het

3085 Chronicon Paschale te rijmen? Waarschijnlijk heeft Constantijn D.'s zelfmoord opzettelijk geheim gehouden, om zodoende het volle odium te laten vallen op Licinius die juist in hetzelfde jaar de beide ex-keizerinnen Prisca en Valeria liet doden. Pas na de gelukkige oorlog tegen Licinius had Constantijn geen bezwaar meer, het bekend te maken, en gunde zelfs de overleden heidenkeizer de eer van een apotheose door de senaat (316).

3090 37) Candidianus, Galerius' voorzoon bij een bijvrouw, was namelijk verloofd met Daja's 7-jarig

dochtertje, en mocht dus niet blijven leven om haar dood te wreken.

38) De beide ex-keizerinnen, hoewel voor de vervolging christelijk gezind, moeten zich later van die leer hebben afgewend, en dat verklaart het weinige medelijden van Lactantius voor hun ellendig lot.

3095 39) Pas bij de definitieve verdeling van de Staat in het Oost- en West-Romeinse Rijk (395) werden nauwkeurig de grenzen tussen beide delen bepaald.

40) De schrijvers noemen hem weliswaar caesar, maar volgens munten was hij augustus.

41) Volgens Anon. Vales. werd Valens eenvoudig van zijn rang beroofd; Zosimus (II. 20) drukt zich dubbelzinnig uit en geeft te raden, dat hij ook werd ter dood gebracht; Aur. Vict Epit.

3100 schrijft zijn dood toe aan Licinius.

42) Hoewel geen enkel document iets vertelt van de uitlevering van Senicio, meen ik toch dat Zosimus, die Valens "de aanstichter van alle kwaad" laat noemen, daarmee bedoelt: Senicio.

48) Volgens Socr. I, 4 verbood hij bovendien de bisschoppen, met heidenen om te gaan om christelijke propaganda te beletten.

3105 49) Daar hij door Constantijn als zijn zoon werd erkend, is hij waarschijnlijk geboren in een tijd, dat Constantijn rijk en machtig genoeg was, om zich die weelde te kunnen veroorloven, d.w.z. na 305, toen hij zijn vader in Brittannië trof, en weldra troonopvolger werd. Als vroegste geboortjaar kan dus gelden: 306. Eerder kan moeilijk, want dan zou Minervina hem met of zonder kind vergezeld, of hem anders, lang daarna, alleen en onbeschermd, gevolgd moeten hebben, wat geen van tweeën waarschijnlijk is. Ook later dan 306 kan niet, daar Crispus al in 3110 322 zijn eerste kind kreeg bij zijn wettige vrouw Helena, en wel niet voor zijn vijftiende jaar getrouwd zal zijn geweest, (z. Cod. Th.)

Seeck beweert wel, dat keizerszonen gewoonlijk werden uitgehuwelijkt "ab ipso fine pueritiae" en verstaat daaronder vanaf hun 14de jaar, maar dat is onjuist, daar de pueritia gerekend werd te duren tot het 17de jaar.

3115 52) Zosimus aan wie dit alles is ontleend, geeft als getallen op: 130.000, waarvan er 30.000 overbleven maar hij vergeet dat Licinius ongeveer de helft van zijn leger met Martinianus naar Lampsacus had gezonden.

53a) Terzelfder tijd - 8 november 324 - werd zijn jongere stiefbroer Constantius, toen nog geen zeven jaar, tot Caesar benoemd. Maar het is hoogst onwaarschijnlijk dat deze toen al met het bestuur van Gallië werd belast, zoals Gibbon op grond van Julian. Orat. I. aanneemt 53c). Het is opmerkelijk dat vooral Arianen en heidenen (Philostorgius en Zosimus) de nagedachtenis van Crispus verheerlijken, en niet de Katholieken.

3120 56) Dat zijn dood aan verdenking van *ontucht* moet worden toegeschreven blijkt:

3125 Ie) Uit de overeenstemming van 4 getuigen van verschillend geloof, namelijk *Zosimus* (heiden, ca. 475) lib. II, 29; *Philostorgius* (Ariaan, ca. 400) lib. II, 4; de *Artemii Passio* 43. (orthodox) en *Zonaras* (orthodox), terwijl het zich, met enige goede wil, ook laat lezen uit het anonyme *Epitome de Caesaribus*: ("Fausta conpuge, ut putant, suggerente") en het *Chronicon Paschale*.

3130 IIe) Uit 5 fragmenten van edicten tegen ontucht die Constantijn alle om dezelfde tijd heeft uitgevaardigd, (zie volgende blz. in de tekst).

IIIe) Eutropius, Eusebius-Hieronymus (*Chronicon*) Aurelius, Victor en Sidonius Appollinaris vermelden wel alleen dat Constantijn eerst Crispus en daarna Fausta doodde, maar deze getuigenissen sluiten verdenking van overspel niet uit. Evenmin het stilzwijgen van Anonymus Valesius, pars I hierover. Wat *Licinianus* betreft, twee getuigen Eutropius en Eusebius-Hieronymus (*Chronicon*) verklaren dat hij tegelijk met Crispus werd gedood, zodat ik de bewering van Seeck dat hij nog tot 336 verder leefde in twijfel trek. Temeer, omdat de bewijsplaatsen waarop hij steunt (Cod. Th. IV, 6, 1 en 2) verkeerd zijn uitgelegd. Allereerst is hier niet sprake van Licinianus, maar van "filius Liciniani", de zoon van zekere

3140 Licinianus, en bovendien verbiedt het veelvuldig voorkomen van de namen Licinius en Licinianus door het hele rijk twee zogenoemde personen te vereenzelvigen.

57) Wel draagt de tekst gewoonlijk het opschrift "de raptu virginum ac viduarum", maar een der varianten heeft "de raptu virginum ac *feminarum*" wat meer toepasselijk lijkt.

3145 Een nog vroeger edict van Constantijn, van 3 februari 326 te Heraclea, door Seeck, ook met het geval Crispus in verband gebracht, kan en wegens plaats en tijd van datering, en wegens de inhoud, niets daarmee te maken hebben. Immers het verklaart dat waardinnen wel, maar slavinnen in een herberg niet strafbaar zijn wegens overspel, en het mist de strenge, zedemeesterende toon der overige edicten. (Cod. Th. IX, 7, 1). Seecks onderstelling dat al deze edicten fragmenten zouden zijn van een enkel edict lijkt mij onbewijsbaar. Ook verwerp ik zijn

3150 bewering dat Crispus inderdaad schuldig was aan overspel, wat door alle bronnen wordt tegengesproken.

59) Cod. Justin. V, 26. Door dit laatste edict wilde hij tonen, hoe het hem berouwde bij een concubine Crispus te hebben verwekt.

3155 60) Philostorgius II, 4 noemt hem "cursor" of prodromos, dat hier waarschijnlijk niet wagenmenner, maar renbode betekent. Wel is hij de enige zegsman van dit verhaal, maar de bijzonderheden stemmen geheel overeen met het karakter van Fausta.

62) Hieron. noemt in het *Chronicon* het jaar 328, maar zijn tijdrekening is vaak in de war; Zosimus verklaart dat het te Rome gebeurde, dus in de zomer van 326, de laatste keer dat Constantijn daar, na Crispus' dood vertoefde. Ook de *Chronica Gallica A. DXI* (M. G. H. *Chronic. Minora I*) verklaren dat Fausta in hetzelfde jaar als Crispus en Licinius Jr. werd gedood. Ondanks de vele fouten in de tijdrekening blijft dit document toch waardevol, daar er andere thans verlorene bronnen in zijn verwerkt.

3160 65) Het marmer haalde men uit het eilandje Proconnesus in de Propontis. (Zosim. *ibid.*)

74) *Chronicon Paschale*, waaraan ook de verdere bijzonderheden van het inwijdingsfeest zijn

3165 ontleend.

78) Id. II, 31. Deze Taifalen traden ook later op, na de slag bij Adrianopel (378) toen zij met andere Germaanse en Sarmatische stammen de Donau overtrokken en samen met de Goten Thracië plunderden.

80) Hier had hij namelijk in Psamathia, vlak bij Nicomedia, Athanasius van Alexandrië een onderhoud toegezegd (Ath. apol. c. Ar. 61, 62). Kentekenend voor Constantijn is wel in deze jaren dat hij dus kerkelijke zaken boven militaire verelde.

81) Deze plaats in het Chron. Hieron. heeft Gibbon verkeerd geïnterpreteerd. Hij stelt het namelijk voor, alsof het onderworpen volk Limigantes heette. De tekst is: "Sarmatae Limigantes, dominos suos, ui nunc Argaragantes vocantur, facta manu in Romanus solum expulerunt."

82) Na de overwinning op Licinius werden namelijk al diens beschikkingen vernietigd, en ook vele nieuwe ambtenaren in het Oosten aangesteld. (Cod. XV, 14, 1).

92) Philostorgius II, 16. Maar mogelijk vertelt hij dit verhaal alleen, om zijn Ariaanse geloofsgenoot keizer Constantius schoon te wassen van schuld.

108) Cod. Th. XV, 14, 4. Ten onrechte noemt Seeck dit een tegenmaatregel tegen een besluit van Maxentius, en stelt deze wet zonder bewijs in 312 of eerder.

118) Dit was dus de gemiddelde prijs van een slaaf. Zie Cod. Just. VI, 1, 3 en 4.

122) Cod. Just. 17 augustus 329. Het doet denken aan moderne Chinese toestanden bij de laatste hongersnood aldaar, toen ook vrouwen en kinderen te koop werden aangeboden.

124) Cod. Just. V, 27 en Cod. Th. IV, 6, 2 en 3. De naam Licinianus in deze laatste wet hoeft niet vereenzelvigd te worden met de vermoorde ex-keizer Licinius zoals Seeck meent. De wet hoeft dus niet tegen de jonge Licinianus te zijn gericht. (Zie vorig hoofdstuk).

126) Cod. Theod. II, 8, 1. Kort daarna keert hij zich ook tegen een ander heidens misbruik, het groeiende aantal feestdagen, die vaak willekeurig door hogere ambtenaren binnen hun gebied waren ingesteld. Hij verbiedt hun dit nadrukkelijk, en verklaart het bepalen van feestdagen tot een uitsluitend keizerlijk voorrecht.

127) Zie Lact. Div. Inst. I, 11-14. De theorie die Lactantius hier aanhangt, evenals zijn meeste Christelijke tijdgenoten, is afkomstig van zekere Euhemerus van Messene of Cyrene, een wijsgeer die omstreeks 300 voor Chr. aan het hof van Cassander van Macedonië leefde. Deze verkondigde namelijk dat het veelgodendom zijn oorsprong vond in het vereren van beroemde mannen na hun dood. Het ontging de christelijke apologeten, dat dit Euhemerisme sterke argumenten opleverde ook tegen hun eigen godsdienst.

130) Dit bewijst tevens dat het Liviaanse stichtingsjaar 754 voor Chr. niet in orde is. In waarheid wist men toen niet precies, evenmin als nu wanneer Rome was gegrondvest.

143) Ook bij Sozomenus verteld, doch in twijfel getrokken. (Sozom. I, 5.) Foutief is echter de uiteindelijke bekering tot het Christendom die Zosimus hieraan vast koppelt, daar de wetten bewijzen dat Constantijn al eerder onder Christelijke invloed stond.

145) Dit is de waarschijnlijke verklaring van het wonderverhaal waarbij bisschop Alexander van Constantinopel een heidense debater "in naam van Christus" met stomheid zou hebben geslagen. (Sozom. I, 18).

146) Dit belachelijk bijgeloof was algemeen verbreid onder alle vierde-eeuwers, heidenen en christenen, dus Constantijn kan dit best voor waarheid hebben gehouden. Kort na Julianus' dood liet bijvoorbeeld keizer Valetianus (een christen), diens oud-leraar Maximus, de neoplatonische theurg [??], nog als tovenaars ombrengen.

155) Eus. Vit. Const. III, 57. Burckhardt's mening dat de god Asklepios zich ook met de politieke vragen had bezig gehouden en bijvoorbeeld de opstand van Calocerus zou hebben gesteund is onjuist, daar 1e de tempel in 331 werd verwoest, en Calocerus pas in 333 uitbrak en 2e. de Asklepiostempel geen orakels gaf.

162) Hieron. Chron. Al in 320 had de keizer trouwens, om de Christenen ter wille te zijn, de oud-Romeinse wet tegen ongetrouwden en kinderlozen opgeheven (Cod. Th. VIII, 16, 1.)

166) Wel was Constantijn nog ongedoopt, maar als volgeling van de christelijke godsdienstoefeningen of catechumeen werd hij door de Christenen algemeen als geloofsgenoot beschouwd.

167) Toch heeft Constantijns voortrekkerij de orthodoxen de Donatisten *niet* tot de Kerk teruggebracht, maar hen juist voorgoed van haar vervreemd. Hun sekte bleef dan ook, ondanks de verdrukking, voortbestaan en kort na het concilie van Nicaea (325), in 330, had zij alweer zoveel aanhangers gekregen dat Constantijn, zogenaamd ter bescherming der Katholieken, nieuwe maatregelen tegen ze nam. (Cod. Th. XVI, 2, 7 en Optat. Milevitanus I). Onder zijn opvolgers werden de Donatisten nog erger dan tevoren verdrukt. Toch bleven zij nog drie eeuwen als zelfstandige sekte bestaan, zodat zij tijdens de volksverhuizing de Vandalen als bevrijders begroetten.

168) Over de vrijdom van *munera*, de orthodoxe geestelijken verleend, bestaan 3 documenten:
a) Cod. Th. XVI, 2, 1, gedateerd PRID. KAL. NOV. CONSTANTINO A. III ET LICINIO III C. CONSS., d.w.z. 313 oktober 31. Maar in een der hss. staat CONSTANTINO A. *IIII*, wat wijst op het jaartal 315.
b) Cod. Th. XVI, 2,2, gedateerd XII KAL. NOV. CONSTANTINO A. V. ET LICINIO CAESARE CONSS., d.w.z. 319, 21 oktober. Daar echter in het vorig document (Cod. Th. XVI, 2, 1) duidelijk wordt verwezen naar een vroegere wet van dezelfde inhoud, moet document b) zijn uitgevaardigd voor document a), dus vermoedelijk 21 oktober 315 of 313.
c) EUSEBIUS, Hist. eccl. X, 7 dat overeenkomt in inhoud en deels woordelijk overeenstemt met document b).

Mijn theorie is nu, dat al deze 3 documenten zijn van hetzelfde jaar, en wel *niet* van oktober 313, (want toen zat Constantijn in Trier en had het veel te druk met Germanen), maar van oktober 315. Immers toen was de keizer juist in Milaan, waar hij het Donatistenconflict ten gunste van Caecilianus had beslecht. Bovendien wordt in document a) van de Donatisten reeds gesproken als van "haeretici", d.w.z. *ketters*. Indien deze wet van 31 oktober 313 was, zoals Seeck aanneemt, dan zou het toch zeer onredelijk en voorbarig zijn van Constantijn zich toen al tegen de Donatisten uit te spreken, terwijl nog geen enkel concilie hen positief had veroordeeld, (ook dat te Rome niet van mei 313). Er blijft dus alleen over: het jaartal 315 voor alle drie documenten, en wel document b) en c) 21 oktober 315 en document a) 31 oktober 315.

- Van omstreeks dezelfde tijd moet ook de brief van *staatsbezoldiging* aan Caecilianus zijn (Eus. hist. eccl. X, 6), bedoeld als beloning voor de kwelling die deze geestelijke van de ketters te verduren had, en waarin over de Donatisten als een onbeduidend troepje wordt gesproken, dus
- 3250
blijkbaar na hun nederlaag.
- 171) In de tekst staat "Murgillo", mogelijk een verschrijving voor "Mediolano" daar Constantijn daar toen juist vertoefde.
- 172) Zo genoemd naar *Melitus*, bisschop van Alexandrië, tijdens de vervolging van Diocletianus afgezet en vervangen door Petrus wegens het feit dat hij aan de heidense goden had geofferd
- 3255
(Socrates, I, 6).
- 173) Anatolius, Alexandrijn van afkomst, en in 279 na Chr. *bisschop van Laodice* was een geleerd veelzijdig man (Euseb. Hist. Eccl. VII, 32, 6 sqq.). (Euseb.-Hieronymus, Chronicon)
- 177) Porphyrius, neoplatonisch wijsgeer van 232–304, die o.a. tegen de Christenen schreef. Niet te verwarren met de dichter Publilius Optatianus Porphyrius, heidens tijdgenoot van
- 3260
Constantijn.
- 179) Novatus leerde tijdens keizer Decius, dat zij die na de doop nog gezondigd hadden, van de heilige sacramenten moesten worden uitgesloten.
- 180) Tot hen die slaafs hun eigen mening verloochenden, hoorde o.a. ook de geschiedschrijver Eusebius van Caesarea.
- 3265
184) Sozomenus II, 27. Constantia stierf waarschijnlijk in 327, daar de keizer tussen 326–329 alleen in dat jaar te Thessalonika, haar woonplaats vertoefde (februari 327, zie Cod. Th. XI, 3, 2).
- 185) Socrates I, 25. Arius kan niet in 326 door de keizer teruggeroepen zijn, zoals Seeck beweert, daar hij hoogstens een jaar daarna moet zijn gereisd naar Alexandrië waar
- 3270
Anathanasius toen bisschop was, wat dus pas na 28 juni 328 kan zijn geweest. Bovendien kreeg Arius eerherstel kort na Constantia's sterven, dus vermoedelijk in 327.
- 192) Philostorg. II (ap. Fhot.) zowel de Ariaanse als de orthodoxe lezing van wat op de synode voorviel is onzeker. Alleen het resultaat, de afzetting van Athanasius, door beiden vermeld, is betrouwbaar.
- 3275
197) Zonden na de doop begaan, golden voor onvergefelijk.

Zie <https://www.delpher.nl/nl/boeken/view?identificer=MMKB05:000037724:00001&query=constantijn+koch&coll=boeken&maxperpage=50>